

Wijdvertakte wortels

Over etnolectisch Nederlands

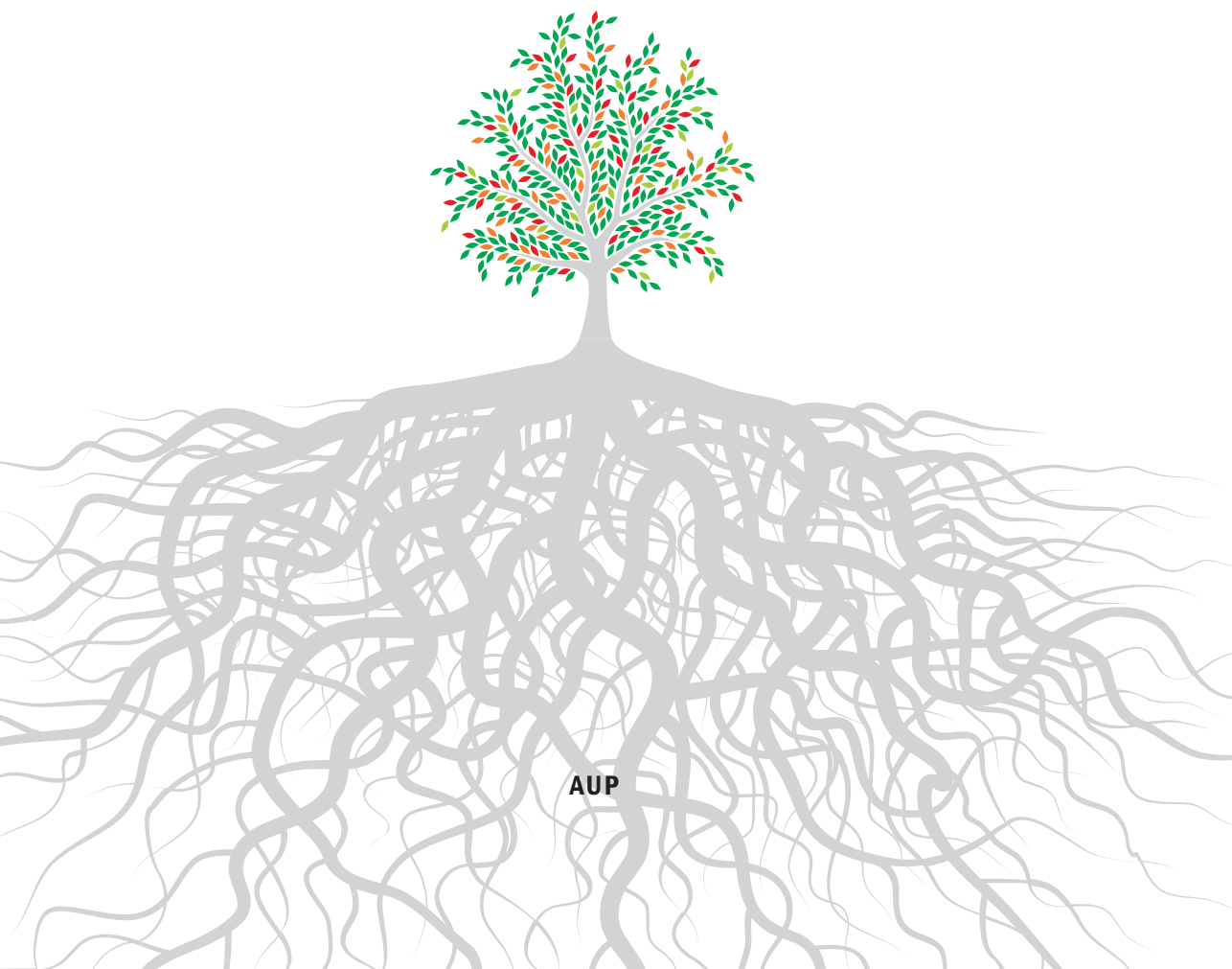
FRANS HINSKENS

Wijdvertakte wortels

Over etnolectisch Nederlands

FRANS HINSKENS

AUP

Omslag en lay-out: Sander Pinkse Boekproductie, Amsterdam

ISBN 978 94 6298 122 5
e-ISBN 978 90 4853 078 6 (pdf)
e-ISBN 978 90 4853 079 3 (ePub)
NUR 620

© Frans Hinskens/Meertens Instituut (KNAW) / Amsterdam University Press,
Amsterdam 2016

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

AUP heeft geprobeerd alle rechthebbenden te achterhalen en in te lichten. Als u desondanks denkt dat een bepaalde vermelding van eigenaar of copyright onjuist of onvolledig is, kunt u contact met ons opnemen.

Inhoudsopgave

Voorwoord 7

1. Taal, dialect, sociolect, etnolect en wat dies meer zij 9
2. Een kijkje in het verleden. Joods Nederlands 28
3. Een blik over de grenzen. Etnisch gekleurd Spaans, Engels, Duits en Zweeds 43
4. Etnisch gekleurd Nederlands nu 58
5. Marokkaans en Turks Nederlands 77

Literatuur 104

Internetbronnen 112

Voorwoord

Het taallandschap van het Nederlands is sterk in beweging. Oude dialecten raken in onbruik en lijken plaats te maken voor nieuwe, grootschaligere dialectvormen. Tegelijkertijd groeit de rol van de standaardtaal (vroeger ABN geheten) en beginnen er zich herkenbare regionale verschijningsvormen van de standaardtaal af te tekenen. Daarnaast en deels ook daarbinnen zijn er vormen van het Nederlands die van oorsprong gebruikt werden door groepen met een bepaalde etnische achtergrond, etnolecten. Dit boekje schetst een beeld van etnolecten, in heden en verleden, en hun vervlechting met zowel inheemse taalvormen als de moedertalen van de groepen in kwestie.

7

Om de tekst toegankelijk te maken voor niet-taalkundigen, is er grotendeels afgezien van het gebruik van vakterminologie. Daarnaast zijn onderzoeksbevindingen veelal sterk vereenvoudigd samengevat – overigens zonder geweld te doen aan de wetenschappelijke waarheid of wat daarvoor doorgaat. Ten behoeve van de leesbaarheid zijn de samengevatte inzichten en de vele voorbeelden niet voorzien van verwijzingen naar de bronnen. Hier en daar is zelfs een hele passage overgenomen en bewerkt. De bronnen kunnen eenvoudig opgespoord worden door middel van de bibliografie; hierin is voor elk aangehaald werk aangeduid voor welk hoofdstuk het geraadpleegd is.

Veel dank aan Hans Bennis, Margot van den Berg, Sandra Broertjes (AUP), Aniek IJbema, Ineke Meijer, Pieter Muysken, Marc van Oostendorp en Douwe Zeldenrust voor hulp en advies. Uiteraard zijn zij niet verantwoordelijk voor de tekortkomingen van dit overzichtswerkje.

Dit boekje is opgedragen aan de duizenden anonieme vluchtelingen die dezer dagen, om armoede, vervolging of geweld te ontlopen, vanuit het Midden-Oosten en noordelijk Afrika Europa trachten te bereiken. Een deel van hen zal zich mettertijd vestigen in Nederland of Vlaanderen. Zij en hun kinderen zullen waarschijnlijk andere nieuwe vormen van het Nederlands ontwikkelen en mogelijk zal een deel daarvan andere groepen van sprekers van het Nederlands bereiken. Maar deze vluchtelingen bekommeren zich vanzelfsprekend in de eerste plaats om hun vege lijf en dat van hun dierbaren. Het is te hopen dat allen die hun lot bepalen deze mensen behandelen zoals ze in dergelijke omstandigheden zelf behandeld zouden willen worden.

Amsterdam en Hilversum, 30 september 2015

Taal, dialect, sociolect, etnolect en wat dies meer zij

Niet overal weet men van het bestaan van de Nederlandse taal. Tijdens een gesprek over Nederland en de Nederlanders zei een Amerikaanse eens: *They have a language of their own? How cute!* dus ongeveer: ‘Hebben ze hun eigen taal? Wat grappig!’ Of misschien zelfs: ‘Wat schattig!’ Deze vrouw was aangenaam verrast of misschien wel vertederd door het feit dat er in Nederland en Vlaanderen een ‘eigen’ taal gesproken wordt – en dat de verscheidenheid aan talen dus groter bleek te zijn dan zij tot op dat moment kennelijk had aangenomen.

Op hun beurt zullen niet alle Nederlandstaligen zich ervan bewust zijn dat het Nederlands een grote verscheidenheid kent. De Nederlandse taal kent, naast het Standaardnederlands, een aantal andere verschijningsvormen. Sommige van die verschijningsvormen zijn ouder, andere zijn jonger, maar ze zijn allemaal inheems. Zo nu en dan komen er verschijningsvormen bij die voor een deel niet inheems zijn, de zogenoemde etnolecten. In dit hoofdstuk worden eerst de voornaamste inheemse verschijningsvormen van het Nederlands kort voorgesteld; dat is van belang omdat zij de meerdimensionale wereld vormen waarin etnolecten ontstaan en bijdragen aan de ontwikkeling van etnolecten.

Om te beginnen iets over het misschien wel oudste type verschijningsvorm van het Nederlands, de plaatselijke of streekdialecten zoals het Zwols en het Waterlands.

Traditionele dialecten

Er is veel materiaal beschikbaar (en deels toegankelijk in digitale databanken) dat een beeld geeft van de rijkdom aan vormen van de oude dialecten van het Nederlands. Eén van de oudste bevat de vertalingen van ‘de Gelijkenis van de

De terugkeer van de verloren zoon (1668) door Rembrandt van Rijn.

Verloren Zoon' (Lucas 15:11–32) in 186 lokale dialecten in het hele taalgebied. Deze verzameling is in 1874 tot stand gekomen op initiatief van de journalist en schrijver Johan Winkler. De parabel is telkens door een plaatselijke geletterde en doorgaans met de middelen van de toenmalige Nederlandse spelling te boek gesteld. De verzameling is te raadplegen via de site van de DBNL: <http://www.dbnl.nl/htmldocs/winkoo7algeoo.htm>. Hier zijn de vertalingen van de eerste twee verzen in de parabel voor plaatselijke dialecten in vijf verschillende delen van het taalgebied:

Woltersum

11

D'r was eis 'n mensk, dij har twij zeuns.

In de jonkste van heur zee tegen ziin voaër: voaër! geeft mi 't deil van 't goud dat mi toukomt.

Zwolle

D'r was 's 'n man, die twie zöns ad.

De jongste van de twie zei tègen de vāder: vāder! gèèf mi-j zoo völle van alles wa' i ebt as mi-j toekump.

Enkhuizen

D'r woonde argens 'n man die arg riik was en die twee zeuns ad.

En de jongste van 'rlui zei teugen ziin vader: vader! je most me miin arrefporsie geve van 't goed, dat je riik bint.

Land van Axel

Er was aeÿgens iemand die twee zeunen oa.

En de joengste van ulder zei to' zen voader: voader! geef men 't mine da' men toekomt.

Roermond

Eine zekere mins had twee zeun.

En de jonkste van heur zag toet de vader: vader! gif mig 't deil van 't good, waat mig toekumt.

Al zijn het maar vijf dialecten, toch is de verscheidenheid erg groot. Zo kent de vorm 'had' varianten met een *r* aan het eind (*har* in Woltersum), zonder *h* (*ad* in Enkhuizen) en zelfs varianten waarin zowel de *h* als de slotmedeklinker ontbreken (*oa/ao* in het dialect van het Land van Axel). Wat verder opvalt is dat het woord 'zonen/zoons' in alle dialecten een *eu*-achtige klinker heeft (die meestal ook zo gespeld wordt en één keer met *ö*). En het woordje 'hen' (in 'En de jongste van hen zei') duikt op als *ulder* (in het Axels) en als *heur/häär* in het Roermonds.

- 12 Een dialect is een verschijningsvorm van een taal die vanouds in een deel van het taalgebied (vaak één enkele plaats) gebruikt wordt en die in het algemeen overkoepeld wordt door een verwante standaardtaal. Tussen de dialecten in een gegeven taalgebied bestaan gewoonlijk specifieke historische verbanden. Een dialect vertoont veelal eigenaardigheden in verschillende onderdelen van het taalsysteem, zoals de klankleer, woordenschat, woordvorming, vervoeging en verbuiging, zinsleer enzovoort. De som van deze eigenaardigheden onderscheidt een willekeurig dialect van verwante dialecten.

Kerkrade en het Kerkraads.

Onderlinge verstaanbaarheid is in verband met de kwestie dialect of taal geen criterium; de meeste niet-Vlamingen verstaat het gemiddelde West-Vlaamse dialect amper. En zelfs de meeste dialectsprekende Limburgers hebben moeite met het Kerkraads.

Dialecten hebben in het algemeen weinig aanzien. Zoals de taalwetenschapper en Jiddisch-expert Max Weinreich het ooit uitdrukte: 'A shprakh iz a dialekt mit an

armey un flot', een taal is een dialect met een leger en een vloot; en in diezelfde lijn omschreef de Amerikaanse taalkundige Einar Haugen dialecten als talen die het politiek niet gemaakt hebben.

Dialecten worden haast uitsluitend mondeling gehanteerd, al lijkt dit lang-

zaam te veranderen; voor sommige dialecten zijn er zelfs spellingconventies. Een goed voorbeeld is de zogenoemde ‘Veldekespelling’, die bedoeld is voor alle Limburgse dialecten, hoe verschillend die onderling in veel opzichten ook zijn.

Regiolecten, stadsdialecten en regionale standaardtaal

Minder dan anderhalve eeuw geleden was Nederland nog dun bevolkt. De verbindingen bestonden voornamelijk uit paden en onverharde wegen en de economie was grotendeels op landbouw gericht. Niet alleen in Nederland, maar in heel West-Europa sprak bijna iedereen bijna altijd dialect; de standaardtaal werd door de meesten uitsluitend geschreven (vgl. de Duitse aanduiding ‘Schriftsprache’ voor standaardtaal). De standaardtaal spreken stond voor geleterdheid en beschaving.

13

Terwijl in 1849 bijna de helft van de Nederlandse bevolking leefde van de landbouw, was dit in 1950 nog een vijfde deel en in 1995 zelfs minder dan twee procent. De (betrekkelijk gesloten) dorpsgemeenschappen maakten plaats voor verstedelijkte gebieden; de dialecten verloren zodoende hun biotoop. De overgang naar onze huidige post-industriële samenleving leidde tot culturele veranderingen die op termijn van grote invloed waren op de positie van de dialecten. Tot die culturele veranderingen behoren toenemende geleterdheid en verbeterde transportmiddelen; door dit laatste groeide de pendel en de algehele mobiliteit. Eén en ander leidde tot een geleidelijke verbreding van de horizon van *Gemeinschaft* (gemeenschap) tot *Gesellschaft* (samenleving), zoals de 19e eeuwse Duitse socioloog Ferdinand Tönnies het aangeduid heeft. Wereldwijd openbaart de afkalving van de gesloten dorpsgemeenschap, de habitat van de traditionele dialecten, zich aardrijkskundig als verstedelijking en het opsorpen van dorpen door naburige steden. Regelmatig intensief contact tussen dialecten leidt er meestal toe dat ze gaandeweg meer op elkaar gaan lijken.

Behalve de verbeterde transportmogelijkheden, maakten ook de spreading van het onderwijs en de opkomst van radio en tv de wereld kleiner. Het contact over de grenzen van het eigen dorp groeide historisch met de afname van het economische belang van de landbouw. Ook dialecten die gesproken werden in dorpen die niet aan elkaar grenzen kwamen in contact met elkaar. Het dialectgebruik nam af en werd gaandeweg beperkt tot contact met de burens, vrienden,

en binnen het gezin, overigens met uitzondering van de opvoeding, waardoor het dialect niet langer vanzelfsprekend wordt overgedragen op de jongste generaties en daardoor langzamerhand sprekers en daarmee zijn functie verliest.

Een extreem geval van de afname van functies van het dialectgebruik (en daarnaast misschien van ontwikkelingen op het intermenselijke vlak) wordt zeer inzichtvol verbeeld in de openingsregels van het gedicht 'Ballade van mijn zuster die mij opbelt om te vragen waarom ik haar nooit opbel' van de Nederlandse dichter Robert Anker (opgenomen in een bundel uit 1996):

14

*Mit moin besta je nag ik docht ik most es hore
Dat is m'n zus ze woont al veertig jaar in Hoorn
Kan netjes als moeder ABN nadoen
En het lukt ons ook niet meer om in de taal van toen
Ernstig te zijn stilzwijgend of ontroerend
Maar plumpe ironie of gekkigheid gaat goed*

De eerste regel in het gedicht bevat Ankers weergave van de uiting van de zus in het Westfries, een groep van dialecten die in Noord-Holland gesproken worden.

Met het in onbruik raken van de traditionele dialecten veranderen ze ook in taalkundig opzicht; veel van de taalkundige eigenschappen worden geleidelijk ontmanteld, waardoor ze als het ware 'verwateren'. Tussen de lokale dialecten en het Standaardnederlands ontwikkelen zich gaandeweg grootschaligere dialectvormen die wel aangeduid worden als *regiolecten*, voortzettingen van de oude dialecten waaruit díe kenmerken verdwenen zijn die beperkt waren tot één plaats of een klein gebied. Dit proces laat zich illustreren aan dezelfde vijf lokale dialecten die hierboven al aangestipt zijn. Dit danken wij aan Harrie Scholtmeijer, die in 1996 voor 86 van de door Winkler onderzochte dialecten de Gelijkennis opnieuw te boek liet stellen. Scholtmeijers collectie is te vinden via de Meertens site op <http://www.meertens.knaw.nl/books/winkler/>. Vlaanderen is overigens niet door Scholtmeijer meegenomen, dus voor de dialecten in dat deel van het taalgebied zijn vergelijkingen niet mogelijk.

De dialectvertalingen van dezelfde eerste twee verzen van de parabel in de versie van 1996 zien er voor deze dialecten als volgt uit:

Woltersum

n Voader haar twij zeuns.

Jongste zeun zee tegen hom: Voader, geef mie van ons vermogen het dail, dat mie toukomt.

Zwolle

iemand had twie zöns.

De jongste van en zei töt zien vader: Va, gèf mi-j 't deel van ons vermoog'n, det mi-j toekump.

Enkhuizen

Ientje 'ad twee zeuns.

De jongste van 'ullie zee teugen z'n vader: vader, geef mij 't deel van wat we 'ewwe en wat mij toekomt.

Land van Axel

iemand ao twêê zeun'n.

De jongst'n van udder zei tehen zun vaoder: vaoder heef me mien part van ons èrfdeel, d'a à mie'n toekomt.

Roermond

Emes had twee zeuns.

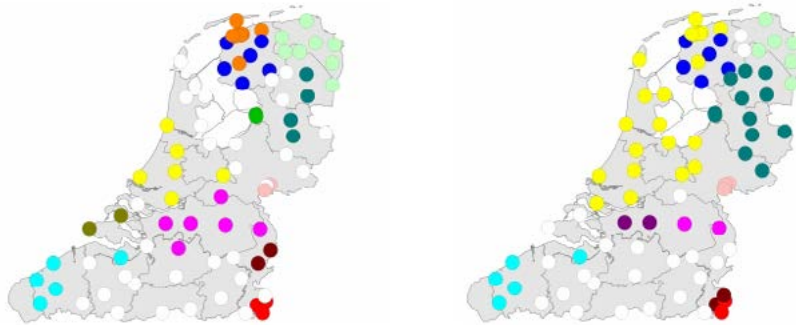
De jóngste van häör zag taege zie vader: vader gaef mich det paart van oos vermoge det mich toekump.

Voor zover we kunnen afgaan op (en vergelijken tussen) deze weergaven, is er in elk van deze dialecten het één en ander veranderd. De opvallendste veranderingen zijn in grote meerderheid vervangingen van dialectvormen door meer standaardtalige vormen. Zo vinden we voor bijvoorbeeld 'vader' een verandering van *voar* naar *voader* (Woltersum) en van *vāder* (met een korte *a*, dus *vadder*) naar *vader* (Zwolle), voor 'had' van *ad* in *had* (Zwolle) en voor 'zonen/zoons' van *zeun* naar *zeuns* (Roermond). Een opvallend tegenvoorbeeld is 'geef' (in 'Vader, geef me ...') dat zich in het Axels (*geef* resp. *heef*) juist van de standaardtaal vandaan beweegt.

Soms monden deze ontwikkelingen ook uit in een soort pseudo-dialect. Een voorbeeld is door Cor Hoppenbrouwers aangeduid als ‘Gevelbrabants’, een pseudo-Brabants dat onder meer gehanteerd is in de namen die de eigenaars (in het bijzonder als dezen een ander dialect spreken) van restaurants en café’s op de gevel laten schilderen om een authentieke sfeer te suggereren – zoals *Den ouden tramhalte* in plaats van *D’auw tramhalte*; tramhalte is grammaticaal namelijk niet mannelijk en heeft daarom niet het lidwoord *den* en het bijvoeglijk naamwoord dat erbij hoort gaat dan niet op *-en* uit. Een vergelijkbaar geval is de verkleinvorm *clubske* voor wat in de meeste Brabantse dialecten *clubke* zou zijn. *Clubske* klinkt haast nog Brabantser, maar de *-ske* uitgang wordt in de Brabantse (en Limburgse) dialecten alleen ingezet bij zelfstandige naamwoorden die op *ch*, *g*, *k* of *ng* uitgaan, zoals de dialectvarianten van de woorden voor ‘lach’, ‘vlag’, ‘dak’ en ‘tong’.

De dialectonderzoeker Wilbert Heeringa heeft tussen 2007 en 2011 geluidsopnames gemaakt van zowel oudere mannelijke als jongere vrouwelijke sprekers van niet minder 86 verschillende Nederlandse dialecten in Nederland en Vlaanderen; iedereen gaf zijn of haar eigen dialectversie van hetzelfde verhaaltje (een episode uit de Charley Chaplin-film ‘The Kid’). Omdat uit vrijwel elk dialectonderzoek blijkt dat vrouwen vooroplopen in de veranderingen waardoor het dialect gaandeweg opschuift in de richting van de standaardtaal, kijken we met deze opnames enerzijds in het verleden en anderzijds in de toekomst – in de meeste gevallen spelen vrouwen immers nog altijd de hoofdrol in de opvoeding van de kinderen en daardoor bepalen zij de toekomst van de taal. Dialecten die in een bepaald opzicht (bijv. op het gebied van de klankverschijnselen of woordenschat) veel op elkaar lijken worden in Heeringa’s onderzoek beschouwd als leden van dezelfde dialectgroep. Op de kaartjes in figuur 1 zijn de groepen te vinden.

Stelselmatig vergelijken toont dat voor klankverschijnselen het aantal verschillende dialectgroepen, aangegeven met bolletjes van verschillende kleuren, afneemt van 13 (oudere mannen; linker kaartje) naar 11 (jongere vrouwen; rechter kaartje); op het gebied van de klankverschijnselen neemt de dialectverscheidenheid dus af. De kaartjes laten overigens ook zien dat de dialectgroepen hoe langer hoe meer gescheiden worden door de Belgisch-Nederlandse staats-

Figuur 1 - Het aantal verschillende dialectgroepen, afgaande op dialectale klankverschijnselen, voor oudere mannen (links) en jongere vrouwen (rechts). Elke kleur vertegenwoordigt een dialectgroep.

Naar Heeringa & Hinskens 2014.

grens: het aantal dialectgroepen dat aan weerszijden van de grens vertegenwoordigd is, daalt van 3 tot 2.

Als gevolg van de eeuwenlange trek naar de steden (veelal vanwege de werkgelegenheid) zijn veel stadsdialecten oude mengsels van het oorspronkelijke plaatselijke dialect (of restanten daarvan) en dialecten uit de regio. De nieuwkomers zullen vaak geprobeerd hebben om, op basis van hun eigen dialect, het plaatselijke dialect te leren. Maar anders dan kinderen slagen volwassenen daar in het algemeen niet meer goed in; vooral met onregelmatigheden op het gebied van naamvallen, afwijkende meervoudsvormen en onvoorspelbare klankverschijnselen hebben zij vaak moeite. Als de nieuwkomers ofwel in grote aantallen op het toneel verschijnen ofwel veel aanzien hebben, dan kan dit op den duur ertoe leiden dat er onregelmatigheden verdwijnen en daarmee een deel van het unieke taalkundige karakter van het oorspronkelijke plaatselijke dialect. Enkele stadsdialecten hebben voornamelijk bepaalde klankeigenaardigheden bewaard en lijken daardoor vernauwd tot ‘accenten’. Voorbeelden zijn de stereotypische *s*-uitspraak van de *z* in Amsterdam, waar men *de son in de see siet sakken*, en de gerekte uitspraak van de *ei/ij*, de *ui* en de *ou/au* als, achtereenvolgens, gerekte varianten van de *e* in ‘gek’, van de klinker van het Franse *oeuf*, ‘ei’,

en van de *o* in 'zon' in het Haags (*vèèfenvèèfteg èèzere schèètboeyslèèdinge op het Rèèswèèkse plèèn*). Wie zich ook hiermee geen duidelijk klankbeeld kan vormen van het accent van Haagse Harrie, kan via Youtube filmpjes van het onsterfelijke duo Jacobse (ex-horecasector) en Van Es (oud-portier) bekijken en beluisteren, bijvoorbeeld www.youtube.com/watch?v=SA3GmB9Bxfc waarin de heren debatteren over de bezuinigingen.

18

In de 19e eeuw begonnen in de steden, vooral in het westen des lands, de hogere rangen en standen, dus de pastoor of dominee, het hoofd der school, de notaris en de huisarts, hoe langer hoe meer over te schakelen naar de standaardtaal, buitenshuis en later ook binnenshuis. Het dialectgebruik werd hierdoor in steden en verstedelijkte gebieden sociaal gaandeweg ingeëngd tot de lagere standen; tegelijkertijd werd het hoe langer hoe meer gezien als teken van een gebrekkige ontwikkeling en kreeg het dialect niet zelden hetzelfde etiket opgeplakt als de mensen die het spraken: 'plat' en 'onbeschaafd'. Stadsdialekten, zoals het Haags en het Rotterdams, zijn van oorsprong uiteraard allereerst aardrijkskundig bepaald, maar hun gebruik is gaandeweg beperkt tot bepaalde sociale groepen en vaak gestigmatiseerd geraakt.

Doordat dialect en standaardtaal naar elkaar toegroeien, ontstaan er naast de 'grootste gemene deler' regiolecten tegelijkertijd regionale variëteiten van de standaardtaal.

De bekendste van oorsprong regionale standaardvariëteit is het Poldernederlands. De Poldernederlandse uitspraak van 'ei' of 'ij' als *ai* (*Blaif kaiken*) maakt deel uit van een groep traditionele Hollandse dialecten. De standaardtaal die sommigen ook voor de Nederlandse radio en tv hanteren, wordt gekenmerkt door verschijnselen als 'groter als', 'hun hebben' en 'het boek wat ik lees'. Het Belgische equivalent, aangeduid als Tussentaal (*G'ebt ook g'oord wat de minister zei. Wa zegde gij daarop?*), wordt ook op radio en tv gesproken. Poldernederlands en Tussentaal hebben allebei een informeel karakter. Deze normversoepeling hangt waarschijnlijk samen met het verbleken van de burgerlijke idealen van beschaving en 'Bildung'. De standaardtaal zal niet in alle regio's en sociale groepen tegelijkertijd meebuigen.

Vandaag vullen regiolecten en regionale standaardvariëteiten een deel van

de ruimte tussen traditionele dialecten en standaardtaal. De regiolecten en regionale standaardvariëteiten bevinden zich in de verschillende delen van ons taalgebied in uiteenlopende ontwikkelingsstadia. In de hierboven gepresenteerde fragmentjes uit de dialectvertalingen van de *Gelijkenis van de Verloren Zoon* komt het dialect van het Land van Axel naar voren als betrekkelijk stabiel vergeleken met de overige dialecten en misschien verloopt de ontwikkeling van een regiolect in dit deel van Zeeuws Vlaanderen verhoudingsgewijs traag. In sommige regio's daarentegen, lijkt er haast alleen nog een regiolect te bestaan en in delen van Noord-Holland laten regiolect en regionale standaardvariëteit zich nauwelijks nog van elkaar onderscheiden.

19

In een taal die in levend gebruik is blijft niets hetzelfde; alles verandert. We kunnen ons een taal voorstellen als een caleidoscoop met gekleurde vakjes die groter of kleiner worden, maar die nooit helemaal verdwijnen.

Nog wat andere lecten

Er zijn talige verschijningsvormen die, soms over de regio's heen, kenmerkend zijn voor bepaalde sociale groeperingen. Denk aan de maatschappelijk elite ('de hete aardappel': de *aa* wordt uitgesproken als *ae* of als een langgerekte variant van de *e* als in 'gek', en *oor* als *eur*; 'daardoor' klinkt dus als *daerdeur*) of juist de lagere klassen (Haags en Rotterdams). In dergelijke gevallen spreekt men van een sociolect. Zoals boven kort uiteengezet, zijn sommige stadsdialecten ook sociolecten geworden.

Het begrip sociolect moet niet verward worden met het taalgebruik dat, vooral in het onderlinge verkeer, eigen is aan leden van specifieke beroepsgroepen. Bij dat laatste moet men eerder denken aan vaktalen, die zich vooral onderscheiden door hun woordenschat – denk aan de *Newspeak* van de moderne manager, die gekenmerkt wordt door woorden en uitdrukkingen als 'voortraject', 'een traject inzetten', 'commitment', 'draagvlak creëren', 'de werkvloer', 'gamechanger', 'targets', 'inregelen', het al wat verder verbreide 'kostenplaatje' en eufemismen als 'afslanken' voor reorganiseren door middel van ontslagen.

Naast dia-, regio- en sociolecten zijn er ook cryptolecten oftewel geheimtalen. Een voorbeeld is het Bargoens, een type geheimtaal dat in de 19de eeuw gehanteerd werd op het snijvlak van kleine handel en kleine criminaliteit.

Groenstrater Jo Vek schreef en vertolkte liedjes in het Groenstraat Bargoens.

De Amsterdamse verschijningsvorm heeft veel woorden ontleend aan het Jiddisch en het Joodse Nederlands (de beide laatste talen zijn aan de orde in het volgende hoofdstuk). Het Amsterdamse Bargoens is beschreven in enkele populaire boeken. Minder bekend is het Groenstraat Bargoens; dit bargoens heeft zich in het gehucht Groenstraat in Ubach over Worms, thans gemeente Landgraaf (aan de Duitse grens in Zuid-Limburg), ontwikkeld onder de lokale rondtrekkende handelaars en marskramers in hun contacten met collega's. Hun handelsroutes strekten zich naar het oosten uit tot midden Duitsland, naar het noorden tot in de Brabantse Kempen en naar het zuiden tot in Luxemburg. De

grens tussen handel en smokkelarij zal niet altijd duidelijk in acht genomen zijn. De klank- en zinsleer van dit Bargoens waren die van het Groenstraatse dialect. Een goed deel van de woordenschat (zelfstandige naamwoorden zoals *reugel*, 'handel', werkwoorden zoals *tallefe*, 'bedelen', bijvoeglijke naamwoorden als *grannig*, 'groot; veel; welgesteld; dik') was ontleend aan marskramersjargon; een geringer deel aan het Jiddisch (zoals *kielef*, 'hond' – via het Jiddisch uit het Hebreeuwse *kélèb*; *beis*, 'twee', Hebr. *beit*) en aan de Zigeunertaal Romani (voorbeelden zijn *mol*, 'dood', Romani *mulo*; *kote*, 'snijden', Romani *chotór*, *koter*, 'stuk, brok').

Na de ondergang van de ambulante handel vonden de meeste Groenstraters nieuw emplooi in de steenkolenmijnbouw die in de eerste decennia van de 20e eeuw in rap tempo opkwam in de regio. Als ondergrondse geheimtaal vertoonde het Groenstraat Bargoens een opleving en de grammatica werd verrijkt met een type van woordvorming dat eerder niet bestond, te weten de samenstelling (bijvoorbeeld *reugelsnoeëk*, 'handelaar', *voonkeknoeker*, 'aansteker'). In levend gebruik is het, op enkele woorden na die in het dialect zijn doorgedrongen, niet meer. Dit ondanks een lokale club die zich inzet voor het bargoensspreken en die een woordenboek en een CD met liedjes in het Groenstraat Bargoens heeft uitgebracht. Er is ook een website: www.groenstraat-bargoens.nl/Links.html

Vaktaal, jargon en cryptolect zijn allemaal voornamelijk een kwestie van

woordenschat. Hoewel er ook cryptoleecten zijn als het Franse Verlan, een afleiding van l'Envers, dat 'achterstevoren' betekent; in deze geheimtaal worden lettergrepen verwisseld. Voorbeelden zijn *téci* (Frans *cité*, 'stad') en *laisse béton* (Frans *laisse tomber*, 'laat maar zitten', letterlijk 'laat vallen'). De Servo-Kroatische tegenhanger, Šatrovački, is van oorsprong een geheimtaal van criminelen, maar wordt tegenwoordig gesproken door jongeren in steden als Belgrado, Zagreb en Sarajevo.

Attitude, stereotypen en prestige

Taalgebruik gaat gepaard met groepsvorming – groepsvorming door de sprekers zelf, actief en vaak opzettelijk (zoals bij sociolecten en zeker geheimtalen), of door de buitenwacht. De buitenwereld bekijkt de betreffende groeperingen en hun taalgebruik van buitenaf en daarom meestal betrekkelijk oppervlakkig. Maar dat weerhoudt de buitenwereld er niet altijd van zich een oordeel aan te matigen. De sociale waardering van een verschijnsel of van een talige verschijningsvorm (zoals bijvoorbeeld een dialect) duidt men wel aan als taalattitude.

Stereotypen zijn dialectverschijnselen die wijd en zijd als zodanig bekend zijn; een voorbeeld is vervat in het boven aangehaalde *de son in de see siet sakken*. Stereotypen kunnen ook hele dialecten of groepstalen betreffen. Een stereotype beeld verbindt dorps- of streekdialecten met reinheid, puurheid en onbedorvenheid ('die Unschuld vom Lande'), via associatie met het vermeende gedrag en de vermeende mores of aard van de sprekers. Een andere illustratie van hoe zulke stereotypen benut kunnen worden is vervat in het bericht van Jan Meeus in *NRC-Handelsblad* van 28 maart 2015 over Willem Holleeder's zus Astrid, advocate, die zich in de loop van de jaren ontwikkelde tot de vertrouwenspersoon van haar broer.

Willem vertelde haar van alles over zijn wereld dat zij niet wilde weten. Maar het stelde haar in staat hem onder controle te houden, voor zover mogelijk. Daarvoor moest ze zichzelf wegcijferen. Voor dit schaakspel met haar broer ontwikkelt Astrid een alter ego. Ik zie het als ze over Willem praat. De "echte" Astrid is een gedistingeerde vrouw, trots en sterk. Haar alter ego heeft een Amsterdams accent, praat met haar

handen; bijdehand en plat. Als de nep-Astrid aan het woord is wordt de politie de kit, en verandert het woord pistool in een handgebaar met twee vingers en een duim.

Hier komt de associatie van het Amsterdams accent met bijdehandheid duidelijk naar voren.

22 Dialectsprekers zijn zich in het algemeen bewust van de verschillen tussen hun eigen dialect en de omringende dialecten. Dat bewustzijn vindt zijn neerslag in rijmpjes waarin opvallende eigenaardigheden van andere dialecten het hoofdingrediënt zijn. Die rijmpjes zijn meestal speels en soms wat plagerig of spottend van toon. Zo zeggen de Kollumers over de klankvormen van de werkwoorden 'zullen' en 'willen' in enkele naburige Groningse dialecten en hun vorm van het Stadsfries

Zeln en weln zegn Visvlieter leln
Zoln en woln de Boerummer snoln
Zuudn en wuudn de Kollummer luudn

Over de uitspraak van *nd* en *nt* aan het eind van een woord als *ntj* en *nj* in Roermond en verre omgeving handelt het versje

In Remunj lope de hunj mit de kunj euver de grunj
'In Roermond lopen de honden met hun kont(en) over de grond(en)'

en vanwege het feit dat ze de slot-*t* vaak niet uitspraken worden Utrechters wel *t-dieven* genoemd.

Een gering prestige of zelfs stigmatisering kan ertoe leiden dat sprekers een verschijnsel proberen te vermijden, soms ook waar het niet aanwezig is; taalkundigen spreken in dat geval van hypercorrectie. Vanuit het besef dat het 'geen goed Nederlands' is om wrijfklanken als *v* en *z* uit te spreken als *f* en *s*, zeggen sommige sprekers bijvoorbeeld *zuiker* en *veestje*; het laatste is overigens een weinig gebruikelijk synoniem voor 'buikwind' of 'scheet'. Voor sprekers van dialecten waarin *kenne* zowel 'kennen' als 'kunnen' betekent, is *kan* in

misschien ook een hypercorrectie. Sommige hypercorrecte vormen hebben het gemaakt; een voorbeeld is *kade*, dat oorspronkelijk een hypercorrectie was van *kaai* en *kaai* werd ten onrechte op dezelfde lijn geplaatst als *laai* voor *lade*, *raaie* voor *raden* en dergelijke. Het Standaardnederlands geniet prestige, oftewel maatschappelijk aanzien. Maar daarnaast zijn er ook verschijnselen die samenhangen met ‘covert’ (verborgen) prestige. De vermeende ‘stoerheid’ van dialectgebruik is iets waar politici soms gebruik van maken om ook kiezers in de minder bevoorrechte milieus te overtuigen; wie in plaats van ‘wij moeten’ *we motte* zegt, moet wel een volksjongen zijn.

Etnolecten

Het taalkundig onderzoek van dialecten is betrekkelijk oud, dat van regiolecten daarentegen nog jong. Zo mogelijk nog jonger is de wetenschappelijke aandacht voor etnolecten. Een etnolect is een variëteit van een taal (meestal de dominante taal) die van oorsprong gesproken wordt door een groep met een bepaalde etnische of culturele achtergrond. In ons geval wil dat zeggen mensen met een andere moedertaal dan het Nederlands en hun nakomelingen. Bekende Nederlandse etnolecten zijn Surinaams-Nederlands, Indonesisch Nederlands en Marokkaans-Nederlands. De eerste generatie sprekers sprak van huis uit een andere taal, maar als volwassenen stapten zij over op het Nederlands. Wanneer een groep overstapt op een andere taal, spreekt men wel van taalverschuiving, in het Engels ‘language shift’. Etnolecten worden vaak gezien als de *babies of language shift*. Voor de volgende generaties is het etnolect niet per se een fase in de verwerving van de nieuwe taal, omdat deze voor hen meestal de moedertaal of één van de moedertalen is. Migratie leidt tot kortstondige of langdurige en min of meer stabiele tweetaligheid, zoals in het geval van de Turkse gemeenschappen in Nederland en Duitsland; de nieuwe, terplekke geboren generaties spreken dan, naast de dominante taal in de samenleving en vaak alleen binnenshuis, een ‘heritage language’. Latere generaties beheersen de oorspronkelijke moedertaal van hun (over-) grootouders meestal niet meer, al spreken ze vaak toch een etnolect van de dominante taal.

Etnolecten bevatten in het algemeen exotische verschijnselen, zoals elementen uit de oorspronkelijke moedertaal (denk aan de lange uitspraak van de *z*, die zijn wortels heeft in het Arabisch) en verschijnselen die kenmerkend zijn voor tweedetaalverwerving (bijv. *de mooie meisje die daar loopt*) en die te vinden zijn bij iedereen die het Nederlands als volwassene als tweede taal leert, onafhankelijk van de moedertaal. Tot de meer opvallende kenmerken van de Nederlandse etnolecten behoren de uitspraak (zoals de stereotypische Surinaamse *oewee*) of het weglaten van lidwoorden en *er*.

24

Daarnaast vertonen etnolecten meestal ook kenmerken van de omringende inheemse dialecten – denk aan de ‘zachte *g*’ en de zogenoemde zangerigheid, die ook de tweede generaties Marokkaanse Nederlanders uit Limburg kenmerken. Kortom, etnolecten zijn nogal heterogene bouwsels.

Etnolecten kunnen een koloniale oorsprong hebben of ontstaan zijn na immigratie. In het eerste geval is het etnolect buiten het Nederlandse taalgebied ontstaan. Het Indische en het Surinaamse Nederlands werden al in het vroegere Nederlands-Indië respectievelijk Suriname door een deel van de lokale bevolking gesproken; degenen die zich na de dekolonisatie in Nederland of Vlaanderen vestigden brachten hun etnolect uiteraard mee.

In het tweede geval is het etnolect ontstaan binnen het Nederlandse taalgebied op basis van het vaak gebrekkige Nederlands van vluchtelingen of arbeidsmigranten; de laatsten werden vroeger ‘gastarbeiders’ genoemd. Aange trokken door werkgelegenheid en welvaart kwamen na de Tweede Wereldoorlog grote groepen mensen uit de landen rond de Middellandse Zee, na verloop van tijd vooral uit Marokko en Turkije, naar Nederland of Vlaanderen. Het Nederlands dat zij daar leerden gaven ze door aan hun kinderen. Dit Nederlands werd de grondslag voor de moedertaal of één van de moedertalen voor de volgende generaties.

In oudere migrantengemeenschappen elders in de wereld, zoals de etnische Italianen in Noord-Amerika en de Grieken in Noord-Amerika en West-Europa, beheersen veel sprekers, naast een etnolect, ook de standaardvorm van de dominante taal. Bij deze sprekers is etnolectgebruik, dus, geen kwestie van niet

anders kunnen, maar van (onder bepaalde omstandigheden) niet anders willen. Etnolecten dienen dan als uitdrukking van de etnische identiteit, als een totem waar de groep zich omheen verzamelt. Het staat alleen niet altijd vast om welk aspect van de zelfgekozen etniciteit het gaat. Ook als we afzien van beladen en moeilijk hard te maken grootheden als ‘ras’, zitten we met de notie etnolect in een mijnenveld. Vast staat dat etniciteit te maken heeft met een al dan niet vermeende gemeenschappelijke oorsprong, afstamming en geschiedenis. Het gevoel van verbondenheid met het verleden staat daarbij centraal – aldus de etnoloog Choenni.

Voor veel sprekers dienen etnolecten dus als dragers van de etnische identiteiten, maar de buitenwereld verbindt ze eerder met sociale achterstand. Niettemin genieten etnolecten onder Nederlandse jongeren een groeiende populariteit en een zeker verborgen prestige, waardoor verschijnselen zoals het veranderen van ‘het-woorden’ in ‘de-woorden’ (*de mooie meisje*) of een diep in de keel uitgesproken g soms opduiken in jongerentaal.

25

Het moderne Standaardnederlands heeft talloze woorden die uit andere talen afkomstig zijn. Woorden als *garage* en *computer* worden door de meesten herkend als van oorsprong Frans en Engels. Van veel andere leenwoorden beseft de gemiddelde taalgebruiker niet dat ze geen Nederlandse wortels hebben. Wie herkent in *wijn* en *kelder* de latijnse woorden *vinum* en *cellarium*? Iets dergelijks geldt voor de van oorsprong Maleise woorden die in de eeuwen van intensief contact met Indonesië gaandeweg het Nederlands verrijkt hebben; voorbeelden zijn *kras* (van Maleis *keras*), *pienter* (Maleis *pintar*), *piekeren* (Maleis *pikir*) en uitdrukkingen als ‘Dat is niet mijn *pakkie-an*’ (Maleis *bagian*, ‘afdeling’). Hetzelfde geldt voor van oorsprong Hebreeuwse woorden als *tof*, *gein* en *gabber*.

In hun klankvorm en ook grammaticaal zijn de meeste van die woorden volkomen geïntegreerd in het Nederlands, zoals bijvoorbeeld te zien is aan de ‘stomme e’ (oftewel schwa) in de tweede lettergreep van *pienter* en *piekeren* of uit het feit dat het bijvoeglijk naamwoord *kras* verbogen wordt als elk ander Nederlands bijvoeglijk naamwoord: *krasse knarren*; vergelijk ook de infinitief- en meervoudsuitgang in *piekeren*. Uiteraard beperken dergelijke processen zich

niet tot het Standaardnederlands. In een groep van Limburgse dialecten vindt men veel van oorsprong Franse leenwoorden, zoals *kroosjel* ('kruisbes'; Frans *groseille* of *groseille à maquereau*) of *versjèt* (met in de eerste lettergreep een schwa; 'vork', Frans *fourchette*) en door de aanpassingen aan het klanksysteem van de dialecten zijn deze woorden voor Franse oren niet meer herkenbaar.

26 Nu heeft het Nederlands niet alleen woorden ontleend aan andere talen maar ook delen van de grammatica en klankleer. Dit is nog deels zichtbaar in afleidingen als *bosschage*, *pluimage*, *stommiteit* en *flauwiteit*. De uitgangen *-age* en *-iteit* verraden hun Franse herkomst aan het feit dat ze, anders dan de meeste inheemse uitgangen, klemtoon dragen, maar qua spraakklanken is *-iteit* (Frans *-ité*) wel degelijk vernederlandst.

Enkele verschijnselen die tegenwoordig als volbloed Nederlands beschouwd worden hebben zich in het verleden vanuit een etnolect verder verspreid; voorbeelden worden in de hoofdstukken 2, 4, en 5 besproken. Hoe de moderne Nederlandse etnolecten zich zullen ontwikkelen is niet te voorspellen, maar dat ze sporen zullen achterlaten in de inheemse verschijningsvormen van onze taal is erg waarschijnlijk.

Wat bij de evolutie van de Nederlandse etnolecten met zekerheid een rol speelt is het feit dat ze zich, met uitzondering van het Moluks Nederlands, vooral in de grote steden ontwikkelen (43% van de bevolking van de vier grote steden in Nederland bestaat uit allochtonen). Regiolecten en regionale standaardvariëteiten ontstaan daarentegen ook buiten de steden.

De vervlechting van oud, nieuw, vertrouwd en vreemd

Door al deze ontwikkelingen varieert het Nederlands, behalve in de aardrijkskundige en sociale ruimte, in toenemende mate ook in de culturele ruimte, die allereerst bepaald wordt door de oorspronkelijke etnische en godsdienstige achtergronden van de sprekers.

Alsof het aantal verschillende verschijningsvormen van de Nederlandse taal nog niet groot genoeg was, loopt de variatie in deze drie dimensies hoe langer hoe meer door elkaar. Of we het nou over traditionele dialecten, regiolecten, stadsdialecten of etnolecten hebben, haast altijd is het zo dat de meeste verschijnselen die zo'n taalsysteem kenmerken door dezelfde sprekers soms

wel en soms niet gebruikt worden. Niet iedere Amsterdammer zal altijd *maenj* en *kaetj* zeggen voor ‘man’ en ‘kat’, al zal het aandeel Mokums meestal toenemen naar gelang de sfeer informeler en persoonlijker wordt. En net zo zullen niet alle Turkse en Marokkaanse Nederlanders altijd *de meisje* zeggen, maar als iemand *maenj* of *kaetj* zegt dan is het in de meeste gevallen een Mokumer en als iemand *een mooie meisje* zegt, dan is het veelal iemand met een Marokkaanse of Turkse achtergrond. Als iemand *een mooie plaenj* (voor ‘een mooi plan’) zegt, dan is het naar alle waarschijnlijkheid een Turkse of Marokkaanse Amsterdammer. En iemand die *die reure mannetje* zegt (voor ‘dat rare mannetje’) is waarschijnlijk een Nijmeegse Turk of Marokkaan.

Een kijkje in het verleden

Joods Nederlands

28 Hoewel etnolecten nog maar kort in de wetenschappelijke belangstelling staan, bestaan ze waarschijnlijk al eeuwen. Het is in de loop van de geschiedenis vaker voorgekomen dat grote groepen vreemdelingen zich in (de) Nederland(en) vestigden. Na de herroeping in 1685 van het Edict van Nantes, dat een zekere mate van godsdienstvrijheid garandeerde, zochten Hugenoten hun toevlucht in Nederlandse steden. Veel van hun nakomelingen zijn als zodanig herkenbaar aan hun Franse familienaam. Gedurende de Dertigjarige Oorlog (1618–1648) kwamen Duitse religieuze vluchtelingen in groten getale naar Nederland. Naast godsdienstige redenen speelde de werkgelegenheid vaak een rol. Dit geldt voor de Duitse dagloners, seizoensarbeiders en kleine handelaars die vanaf de 17e eeuw naar het huidige Nederland trokken. Over het taalgebruik van deze groepen is vrijwel niets bekend en blijvende sporen lijkt het in het Nederlandse taallandschap amper te hebben nagelaten. (De vele Franse leenwoorden in het Nederlands zijn van later datum en vonden allereerst ingang in het taalgebruik van de elite; ze hadden dus een andere aanvoerroute).

Anders dan het taalgebruik van de nakomelingen van de Hugenoten en de Duitse vluchtelingen, heeft het Joodse Nederlands, een verschijningsvorm van het Nederlands die vrijwel uitsluitend gesproken werd door Joden, wel enkele sporen achtergelaten in het Nederlands. Die sporen beperken zich niet tot algemeen gangbare woorden als 'gokken', 'heibel' en 'sjofel'.

De taalkundige eigenschappen van het Joodse Nederlands verraden dat zijn geschiedenis en voorgeschiedenis niet bepaald in een rechte lijn verlopen zijn. Daarom schenken we eerst enige aandacht aan die veelkleurige en veelbewogen historische achtergrond.

Beknopte geschiedenis van het Nederlandse Jodendom

In de Diaspora hadden er zich Joodse gemeenschappen gevestigd op onder andere het Iberisch schiereiland (vaak aangeduid als Sefardim; *Sfarad* is het Hebreeuwse woord voor Spanje) en in grote delen van Centraal- en Oost-Europa. Deze laatsten werden aangeduid als Asjkenazim; met Asjkenaz verwezen middeleeuwse Joden naar een gebied dat ruwweg overeenkomt met het huidige Duitsland.

Vanaf 1492, met de vestiging van de dynastie van Los Reyes Catolicos, de katholieke koningen, ontvluchtten zo'n 200.000 Sefardim Spanje en in de loop van de 16e eeuw ontvluchtten zij ook Portugal; velen van hen vestigden zich in de Lage Landen. In 1585, na de Val van Antwerpen, vluchtten vele Sefardim die zich eerder in Brabant en Vlaanderen gevestigd hadden naar het huidige Nederland. Zij spraken Judeo-Portugees en daarnaast Spaans, dat onder de Nederlandse Sefardische Joden meer prestige genoot. Sommige geleerden menen dat Judeo-Portugees en zelfs Judesmo (ook wel aangeduid als Judeo-Spaans oftewel Judesmo oftewel Ladino) tot het midden van de 19e eeuw onder de Nederlandse Joden gesproken werden.

Na verdrijvingen uit Duitse steden als Frankfurt (1615) en ten gevolge van de Dertigjarige Oorlog, vanaf 1618, migreerden Asjkenazim, vooral uit Duitsland, naar Nederland. Na de progroms en massamoorden op Joden in het kielzog van de opstand van Chmielnicki tegen de Poolse landadel in de Oekraïne (1648 en '49), vluchtten veel Oost-Europese Joden naar Holland; velen van hen kwamen uit Polen en Litouwen. De Asjkenazim spraken Jiddisch. Het Jiddisch was één van de voornaamste talen van de Diaspora, naast het Ladino van de Sefardische joden, dat zich rond 1492 met zijn sprekers verspreid heeft over verschillende landen rond de Middellandse Zee, en het Judeo-Tat (oftewel Juvuri), dat zijn oorsprong heeft in de Joodse gemeenschappen in Perzië van vóór de christelijke jaartelling en dat, behalve in Israel, nog gesproken wordt in de Kaukasus en op de westoever van de Kaspische Zee. Onder de Nederlandse Joden werd het Jiddisch al gauw zo belangrijk, dat er vanaf 1686 Jiddische kranten in Nederland begonnen te verschijnen.

Aangezien de meeste Asjkenazim arm waren, waren ze minder welkom. Op enkelen na kregen zij geen toestemming om zich in Amsterdam te vestigen;

daarom trokken de meesten van hen naar kleinere steden en dorpen op het platteland. In de loop van de 18e eeuw liep de Nederlandse economie terug, waardoor veel Joden *in de Mediene* (dat wil zeggen buiten Amsterdam) het hoofd niet meer boven water konden houden. Velen trokken naar de steden op zoek naar werk. Daardoor en doordat er minstens tien volwassen mannen vereist zijn om een gebedsdienst te kunnen houden, vielen veel kleine Joodse gemeenschappen uiteen. Dat leidde er op zijn beurt weer toe dat er zich nog meer Joden vestigden in de grote steden.

Zeer veel Asjkenazim trokken naar Amsterdam, dat in de 18e eeuw 20.000 sprekers van het Jiddisch telde. De meesten van hen waren arm; daarom

30

De oude Jodenbuurt en het Waterlooplein (jaren dertig) op het uit de 16e eeuw daterende schiereiland Vlooienburg. Wegens bouwvalligheid van de huizen en diverse infrastructurele projecten is de buurt na de oorlog grotendeels gesloopt. In 1986 opende de Stopera er haar deuren. Foto: Aviodrome Lelystad.

konden ze geen poorter (stedeling) worden en om die reden bleven de meeste gilden voor hen gesloten; wel mochten ze in hun levensonderhoud voorzien door handel. Vis, fruit, conserven, lompen en loten waren veelkomende handelswaar. Veel Amsterdamse Joden leefden in een wijk die bekend stond als de Jodenhoek, de omgeving van de Jodenbreestraat, het Jonas Daniël Meijerplein en de huidige Stopera (aangelegd op het kunstmatige eiland Vlooienburg). De in het boek van Van Straten cum suis gepresenteerde lijsten met namen van Joodse families die tussen 1669 en 1850 in Amsterdam leefden tellen 118 bladzijden (met 102 namen op elke bladzijde). De overgrote meerderheid van de namen lijkt op een Asjkenazische achtergrond te wijzen. De aanduiding *Mokum* voor Amsterdam gaat terug op het Jiddische woord voor ‘stad’ (Hebreeuws *māqōm*); voluit was de naam *Mokum Mollof*, dat teruggaat op *Mokum Ollof*, letterlijk ‘Stad A’; *Mokum Reis*, letterlijk ‘Stad R’, was de aanduiding voor Rotterdam.

31

De Sefardim en de – getalsmatig weldra superieure – Asjkenazim bleven aparte gemeenschappen, ‘De Twee Joodse Naties’. Terwijl veel Sefardim door-drongen tot de hoogste rangen en standen, behoorden de Asjkenazim groten-deels tot de verarmde lagere klassen. Politiek en cultureel bleven beide groepen eveneens gescheiden, ook in hun godsdienstbeoefening en taal. Tegelijkertijd werden er op bescheiden schaal onderling huwelijken voltrokken.

1796 was het jaar van de gedwongen emancipatie van het Nederlandse Jodendom, een oekaze van het toenmalige Franse bestuur onder Lodewijk Napoleon, later versterkt voortgezet door het koninkrijk onder Willem I. De gilden waren al opgeheven en Joden hadden in beginsel toegang tot alle beroepsgroepen. Met het oog op de verdere integratie en assimilatie van de Joden werden er verschillende maatregelen afgekondigd. Zo werden alle gelovigen verplicht om religieuze gemeenschappen te stichten; dit betekende het einde van de onafhankelijke Joodse gemeenschappen. Daarnaast werden Joodse scholen verplicht om, naast godsdienstige, ook wereldlijke vakken te onderwijzen. En bovendien werd (al in 1809) het gebruik van het Jiddisch op school bij wet verboden en moesten rabbijnen voortaan preken in het Nederlands.

De Joodse gemeenschappen vielen uiteen in vóór- en tegenstanders van de opgelegde assimilatie. Veel van de voorstanders waren geïnspireerd door

de Haskalah, de Joodse Verlichting die zich vanaf midden 18e eeuw vanuit Duitsland en Centraal-Europa verbreidde. In deze kringen, waaronder ook de zogenoemde Naie Kille (nieuwe gemeenschap), werd het Jodendom gaandeweg ingeëngd tot godsdienst. Er was sprake van een uiterlijke protestantisering, een zekere verburgerlijking en een verdere verhollandsing van de Joodse top laag. Vanaf 1849 verscheen het eerste Nederlandstalige Joodse weekblad. In de Nederlandstalige Joodse kranten, tijdschriften en boeken die vanaf midden 19e eeuw gepubliceerd worden, werd hoe langer hoe meer geschreven over Joodse armoedzaaiers, zoals door Herman Heijermans in zijn krantenfeuilletons, ander proza en toneelwerk.

Wortels en geschiedenis van het Joods Nederlands

Het Hebreeuws en het Aramees dienden in de Joodse gemeenschappen in de Diaspora vrijwel uitsluitend als liturgische talen. Ze werden aangeduid als Loshn Koydesh of Leshon Haqodesh of Losjoun Koudesh, de Heilige Taal. Uit verschillende bronnen blijkt dat de Ajskenazische en de Sefardische uitspraak van het Hebreeuws aanzienlijk van elkaar verschilden.

De meeste Joden beheersten in de 18e eeuw het Nederlands. Er lijken aanwijzingen te zijn voor de aanname van een Asjkenazisch filter op het Sefardische Nederlands. De taalkundige Van Ginneken merkte in 1913 op ‘dat vele Portugeesche Israëlieten, om met het grote getal hunner Hoogduitsche geloofsgenooten te kunnen verkeerden, weldra het Jodenduitsch [Jiddisch] aanleerden’. Per slot van zaken was het Jiddisch de omgangstaal van een zeer groot deel van de Nederlandse Joden. Hoewel het na de gedwongen Emancipatie aan banden was gelegd, bleef het Jiddisch niettemin de taal van de grote meerderheid van de Asjkenazim, zij het voornamelijk in het domein van familie en gezin.

Mede als gevolg van onderwijshervormingen groeide in de 19e eeuw de Jiddisch-Nederlandse tweetaligheid, die enkele generaties lang betrekkelijk stabiel lijkt te zijn geweest. Hoewel het door de Joden, allereerst in de “Nederduitsche prediking” gesproken Nederlands in 1838 vergeleken is met “eene zwakke, jeugdige plant, op zandigen bodem [...], welke nog geen wortel geschoten heeft”, bloeiden in de 19e eeuw zowel het Jiddisch als het Joodse Nederlands.

Vooral in de Naie Kille ervoer men het Jiddisch echter soms als stigma. Jiddisch spreken werd in de buitenwereld soms aangeduid als *mausjelen*. In de ogen van de buitenwereld was het Joods Nederlands slecht Nederlands en er werd, ook in de Joodse topklaag, door velen op neergekeken, deels omdat het ook Amsterdams dialect was. Het werd bespot en nageaapt; vooral de attitudes ten opzichte van het Jiddisch werden mede bepaald door het antisemitisme. In de in 1942 verschenen Nederlandse vertaling van Haarer's *Mutter, erzähl' von Adolf Hitler!* (van 1933) lezen we onder meer dat de Führer niets moest hebben van "mannen met lange, zwarte mantels en zwarte hoeden op. [...] Kruiperig en vriendelijk waren ze en erg opdringerig, bovendien spraken ze geen Duits, maar een lelijk koeterwaals."

33

Voor het Jiddisch keerde het tij in het laatste kwart van de 19e eeuw; het aantal sprekers nam snel af. De Nederlandse Asjkenazische Joden die voor 1875 geboren waren spraken vrijwel zeker Jiddisch, maar voor jongere generaties was dat hoe langer hoe minder vanzelfsprekend. De Joodse taalkundige Prins schreef in 1916 dat het Jiddisch aan het uitsterven was, maar niet zonder sporen achter te laten: 'Er bestaat een Hollandsch, dat Joden alleen kennen, en een Jiddisch dat nergens anders dan in Nederland voor deze taal kan doorgaan.' En zijn tijdgenoot Slijper schrijft in hetzelfde jaar: 'Er bestaat geen joods-duits [Jiddisch] meer, joden-nederlands echter bestaat er wel degelijk.'

Etnolecten zijn van oorsprong vaak producten van taalverschuiving. In het geval van het Joodse Nederlands ging de taalverschuiving vooral ten koste van het Jiddisch, zeer veel minder ten koste van het Hebreeuws en het Aramees. Noch de aard van de negentiende-eeuwse tweetaligheid noch de ondergang van het Jiddisch of de verbreiding van het Joods Nederlands aan het eind van de 19e eeuw zijn gedegen onderzocht, maar toch lijkt de ontwikkeling van het Joodse Nederlands niet alleen maar een kwestie van taalverschuiving te zijn geweest. Het Jiddisch heeft zich immers tot het begin van de 20e eeuw naast het Joodse Nederlands weten te handhaven. Bovendien werd het Joodse Nederlands, behalve door Joden, in de Amsterdamse Jodenhoek ook gebruikt door Gojim, 'Christenen'.

In 1906 telde Amsterdam ruim 60.000 Joodse inwoners; velen van hen werkten in de diamantindustrie, de wieg van de Nederlandse vakbonden. In

de Tweede Wereldoorlog zijn er 80.000 Amsterdamse Joden vermoord, ongeveer 10% van de bevolking van de stad. In 1968 merkte Izak Kisch op dat hij en de leden van zijn generatie die de Holocaust overleefd hadden de laatste der Mohikanen waren; de Nederlandse Joden van de jongere generatie hebben niet langer de ‘ghetto-uitspraak’ van het Nederlands.

34

In vogelvlucht lijkt de chronologie dus ongeveer deze: het Jiddisch wordt hoe langer hoe meer Nederlands gekleurd. Dit Nederlandse Jiddisch krijgt gaandeweg een sterk Jiddisch en Amsterdams getint Joods Nederlands naast zich. Het Jiddisch raakt in onbruik en niet veel later begint het Joods Nederlands gaandeweg alle niet-uitspraak eigenaardigheden te verliezen. Tenslotte blijft er een accent over, dat zich overigens tot Amsterdam beperkt. ‘De joden uit de “mediene” spraken als hun medeprovincialen,’ aldus Van Praag.

Hoe klonken Bram en Moos?

Het Jiddisch (oftewel Loshn Ashjenaz) heeft zich, naar men meent in het Rijnland, ontwikkeld uit Middelhoogduitse dialecten en kent in zijn woordenschat veel van oorsprong Hebreeuwse en Aramese elementen. Daarnaast zijn er Romaanse leenwoorden (bijvoorbeeld *almer*, ‘kast’ uit OudFrans *almaire*, modern Frans *armoire*; *lajenen*, ‘lezen’, Italiaans *legere*). Om te ontkomen aan vervolgingen, trokken grote groepen naar het oosten, allereerst naar Polen. Het Jiddisch kent dan ook Slavische leenwoorden als bijvoorbeeld *chapn* ‘nemen’, *chotsj* ‘hoewel’ en *tsu* (vergelijk Pools *czy*, dat gebruikt wordt in vraagzinnen die een vermoeden uitdrukken als *Czy to jest kawa?*, ‘Is dat koffie?’). Door de mobiliteit van de sprekers ontwikkelde het Jiddisch een rijke geografische verscheidenheid. In Nederlandse en Nederduitse taalgebieden werden westelijke verschijningsvormen van het Jiddisch gesproken. De verschillen met Oost-Jiddisch zaten, behalve in de woordenschat, allereerst in het klinkersysteem; waar West-Jiddisch *from* (‘vroom’) heeft Oost-Jiddisch *froem*; West-Jiddisch *brout*, *klaad* en *houz* corresponderen respectievelijk met Oost-Jiddisch *broit*, *klaid* en *hoiz*. Het Jiddisch dat in Nederland gesproken werd in de loop van de tijd gaandeweg Nederlandser, onder meer door het verdwijnen van de naamvallen.

Van de studies over het Joodse Nederlands richten de meeste zich op de resten van de Jiddische woordenschat, waarvan een deel ook terecht gekomen is in het informele gesproken moderne Nederlands. (Een zeer uitgebreid, gedegen en goed gedocumenteerd overzicht is *Koosjer Nederlands* van Van de Kamp en Van der Wijk uit 2006.) Hierbij wordt in het algemeen vooral onderscheiden tussen (1) Nederlandse Jiddische woorden van Middelhoogduitse oorsprong die in aangepaste vorm hun weg hebben gevonden naar het Joodse Nederlands, zoals *sappelen* van Middelhoogduits *tsappel(e)n*, ‘druk bezig zijn’, en (2) van oorsprong Hebreeuwse of Aramese woorden, die via het Jiddisch in het Joods Nederlands terecht zijn gekomen; voorbeelden zijn *tagrijn*, ‘voddenman; ruziezoeker’ van het Aramese *taggarîn*, ‘kooplieden’ en *kapsones* van het Hebreeuwse *ga’avsonoes*, ‘hoogmoed’. *Gajes* is een variant van *gojes*, meervoud van *goj*, de Joods Nederlandse tegenhangers van *gojim* en *goi*, ‘Christen(en)’.

Aan andere onderdelen van het taalsysteem dan de woordenschat is veel minder aandacht besteed. Dat geldt ook voor de vraag hoe ontstaan en ontwikkeling van het Joodse Nederlands passen in algemene inzichten over de mogelijke taalkundige gevolgen van langdurig en intensief contact tussen verschillende talen. Tot de niet-lexicale eigenschappen van het Joodse Nederlands behoorden onder meer:

1. het niet uitspreken van de *h*, als in *ebben* ‘hebben’, en *andel* ‘handel’ en de reactie daarop, het toevoegen van een *h* waar men ten onrechte meent dat die is weggevallen (hypercorrectie – besproken in hoofdstuk 1). Voorbeeld van dat laatste zijn *hop*, ‘op’, *havond*, ‘avond’. In de dialectenquête voor de Reeks Nederlandse Dialectatlassen is in 1960 voor het Amsterdamse dialect van de Jordaan ‘avond’ vertaald als *hoovet*, met een gerekte *o* als in ‘bos’. Zowel het weglaten als het hypercorrect toevoegen van de *h* zijn kenmerken van het Joodse Nederlands die, ook schriftelijk, geïmiteerd werden
2. het aanblazen van de stemloze plofklanken *p*, *t* en *k* als in “En om twee uur komt Levi Lamark over het plein rennen; die was zooveel als onderredacteur van het Stedelijk Nieuwsblad, en hij had een pen achter het oor en een groote oranjekokarde op zijn borst want hij moest voor de berichten zorgen in de buitengewone avondeditie, en hij roept ‘de khoning, de khoning!’” (HaverSchmidt 1876)

3. de stemhebbende uitspraak (b, d; v, z, g) van de stemloze plof- en wrijfklanken (p, t en k; f, s en ch) als in zoebel, 'soepel', zijver, 'cijfer' en vlesje 'flesje'. En ook het omgekeerde deed zich voor, als in bijvoorbeeld fan, 'van'
4. het niet uitspreken van de slot-*t* of *d* na een plof- of wrijfklank. Voorbeelden zijn *heb* 'hebt', *gemaak* 'gemaakt', *geef* 'geeft', *guns* 'gunst' en *Ziejenis* voor 'Zionist'
5. het uitspreken van *s* als *sj* vóór een andere medeklinker, vooral vóór *t*. Voorbeelden zijn *sjtom*, *sjtinkende*, *kunsjt*, *barsjte* en een persoonsvorm als *kosjt*
6. de uitspraak van de klinkers *uu* en *eu* als *ie* en *ee* als in *keke*, 'keuken', en *ier*, 'uur'
7. 'lange' persoonsvormen als in *lijkene we* en *zijne [...]* *de consulle*
8. een afwijkende woordvolgorde, als in

Dan wordt risjeseur van peliesje Ornsteen
 'Dan wordt Ornsteen rechercheur van politie'
Ben ik daar gelegen in bed [...] en *ben gegaan naar de kast*
Is die stem van hem of van hem niet?
9. het voegwoord *as*. Bijvoorbeeld in

... *welke kaste as jij je klante...*
 '... uit welke kaste jij je klanten [betrekt]'

En uit een in een gefingeerd Joods Nederlandse geschreven brief
 ... *om te vragen overal waar as de schipper ligt van de Sabatjobel*
 '... om overal te vragen waar de schipper ligt van de Sebastopol'
10. het afwijkend gebruik van voorzetsels, onder meer *aan* of *an* voor meewerkend of (vaker) lijdend voorwerp, als in *aan iets vergeten* voor 'iets vergeten'. Voorbeelden van uitingen met dit *aan* of *an* zijn:

Hij slaagt amme
 'Hij slaat me'
ik vind het reuze fijn dat u zoo goed aan Greet verzorgt

Deze laatste uiting komt uit een brief uit de Hollandse Schouwburg, aangehaald door Van de Kamp & Van de Wijk.
11. het gebruik van *staan* als een hulpwerkwoord in constructies als

hij staat zijne broërs beschaamd te maken
ik sta zoo bang voor jou te wezen

Met dit *staan te*, dat vergelijkbaar is met ‘zitten te’, wordt een handeling aangeduid die aanduurt. Te oordelen naar de imitaties in 19e eeuwse teksten, werd ook dit *staan te* waargenomen als een opvallend kenmerk van het Joodse Nederlands.

Geen van deze verschijnselen doet zich altijd voor; elk van deze eigenaardigheden wordt soms afgewisseld met zijn meer Standaardnederlandse tegenhanger.

Waar komen deze verschijnselen vandaan? Romaanse talen zoals het Portugees en het Spaans hebben, behalve in enkele leenwoorden, geen *h*; in het Frans spreekt men wel van ‘*h aspiré*’ en ‘*h muet*’. Het gebruik van het voorzetsel *an* voorafgaand aan lijdende en meewerkende voorwerpen heeft mogelijk een Portugese oorsprong. In het Portugees worden lijdende en meewerkende voorwerpen soms voorafgegaan door het voorzetselachtige *a*, vaak versmolten met een lidwoord. De verschijnselen 1 en 10 hebben dus waarschijnlijk een Sefardische achtergrond. Het Joodse Nederlands was kennelijk niet louter post-Jiddisch Nederlands

De verschijnselen 5, 6 en 7 lijken daarentegen wel Jiddische wortels te hebben. Het Jiddisch kent zowel *s*- en *z*- als *sj*- en *zj*-klanken, een onderscheid dat in de Engelstalige vakliteratuur wel wordt aangeduid als ‘*hissers*’ versus ‘*hushers*’ – en de spraakklanken in het midden van beide aanduidingen zijn precies de klanken waar het om gaat. Tot de eerste groep behoort de *s* zoals die de Nederlandse woorden *sip* en *vis* en Jiddische woorden als *soine*, ‘vijand’, en *sloep*, ‘paal’, tot de tweede groep behoort de *sj*-achtige klank die we kennen van leenwoorden als *chauffeur* en *pastiche* en Jiddische woorden als *sjabes* en *sjlofn* (‘Sabbat’; ‘slapen’). In het Joodse Duits van twee ‘Jodendorpen’ in zuidwest-Duitsland was het verschil tussen ‘*hissers*’ en ‘*hushers*’ vervaagd en in het Joodse Nederlands lijkt dat ook gebeurd te zijn. Het Jiddisch (de benaming gaat terug op *Jüdisch*) kent de klinkers *uu* en *eu* niet; het woord voor ‘mooi’ (Duits *schön*) is *sheen* of *shein*. Lange verbogen werkwoordsvormen als *lijkene*

37

‘Bei Mir Bistu Shein’ is het bekendste liedje uit een Jiddische musical die in 1932 voor het eerst werd opgevoerd in New York.

bevatten misschien de Jiddische werkwoordsuitgang *-en*, die voorafgaat aan de buigingsuitgang; het aan- en afwezig zijn van deze uitgang is ook aan de orde in de variatie tussen bijvoorbeeld *kienjenen* en *kienjen* ('kopen').

38 De verschijnselen 1, 3, 4, en 11 komen ook voor in Nederlandse dialecten. Het weglaten van de *h* is inheems in onder meer West-Vlaamse (inclusief enkele Zeeuwse) dialecten. De stemloze uitspraak van de wrijfklanken *v*, *z* en *g* is zeer gangbaar in onder meer de Hollandse dialecten en hetzelfde geldt voor de hypercorrecte reactie daarop, aangestipt in hoofdstuk 1 hierboven. Het niet uitspreken van de slot-*t* en *d* komt voor in veel zuidelijke (vooral Limburgse) dialecten, in de dialecten van het Rivierengebied en ook in die van steden als Leiden en Utrecht. Interessant is dat dit verschijnsel in het Amsterdamse stadsdialect ook tegenwoordig nog niet inheems is, hoewel het als variabel verschijnsel in het Amsterdamse Joodse Nederlands algemeen moet zijn voorgekomen. *Staan te* constructies, tenslotte, komen volgens Justus van de Kamp noch in het West- noch in het Oost-Jiddisch voor, maar in de Nederlandse omgangstaal en in de meeste dialecten zijn ze vrij gangbaar.

Het lijkt er, kortom, op dat het Joodse Nederlands, behalve Jiddische, ook Judeo-Spaanse of Judeo-Portugese trekken heeft. Daarnaast heeft het zowel in klankleer als in de werkwoordsbuiging en zinsleer, eigenschappen gemeen met de omringende Nederlandse dialecten. De 'verwarring' van *s* en *sj* en ook die van de stemhebbende (*b*, *d*; *v*, *z*, *g*) en de stemloze plof- en wrijfklanken (*p*, *t* en *k*; *f*, *s* en *ch*) lijken een gevolg van het feit dat het Nederlands als tweede taal verworven moest worden.

Geluidsfragmenten

Voor zover het Jiddisch geschreven werd, deed men dat veelal in Hebreeuws schrift. Het Joodse Nederlands is ondergedocumenteerd. De bronnen van onze kennis van het Joodse Nederlands zijn voor het overgrote deel geschreven teksten van de hand van zowel Joodse (zoals De Wind) als niet-Joodse auteurs (onder wie Multatuli). Die bronnen bevatten in het algemeen nauwelijks informatie over de sprekers en hun houding ten opzichte van hun taalgebruik, over het waar, wanneer en wie van het beschreven taalgebruik of over de getrouwheid van de weergave – vooral in fonetisch opzicht. En evenmin is het duidelijk

of er hier en daar misschien sprake is van stereotypen en overdrijvingen.

Gelukkig zijn er geluidsopnames. Via de website van het Meertens Instituut (> Nederlandse Dialectenbank > Opnames binnen Europa > Noord-Holland > Amsterdam > opname 21: www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=E109p is een opname uit 1969 met drie bejaarde Joodse dames uit Amsterdam te beluisteren. Naast ‘Duitse’ varianten zoals *mit* (‘met’) en *on of oen* voor ‘en’, vallen de volgende vormen op (de nummering sluit aan bij de boven besproken verschijnselen):

1. *ge'oord*, ‘gehoord’
2. *nathuurlik*
3. *schoonfader*
5. *kasjt, pasj, sjnije, sjnee, met me sjchoonvader*
9. *vraag die maar as Isaaks daar gewoond heeft* (het laatste deel van deze uiting is niet helemaal verstaanbaar)

39

Daarnaast doen zich hier twee andere opvallende verschijnselen voor. Allereerst de uitspraak van de *r*: aan het begin is het vaak een ‘brouw-*r*’, en die doet voor veler oren zuidelijk aan. Na een klinker aan het eind van de lettergreep, in woorden als *leer, baars, karper*, klinkt de *r* haast als een *g* en lijkt daar soms zelfs weg te vallen. Ten tweede valt op dat de spreeksters vaak de voltooid tegenwoordige tijd gebruiken waar men eerder de onvoltooid verleden tijd verwacht. Voorbeelden zijn:

hier, aan die arme sjlemiels, hettie ze een riksdalder gegeven

in plaats van: ... gaf-ie ze een riksdalder

Toen ik op straat mocht, toen liep mijn moeder mit mij, en toen kwam aan, [...], Bram Vleesdrager, Ome Bram hebben we die geroepen

in plaats van: ... riepen we die, of ... noemden we die

[over liedjes van vroeger] *welke wijs? Die we thuis hebben gezongen?*

in plaats van: ... die we thuis zongen?

en dan weet ik is er een wijsje van Poerim geweest

en dan heeft moeder altijd gezegd, dat heeft ze ons altijd bijgebracht, hoor:

“De ene hand zal niet weten wat de andere doet”

Illustratief voor de nadagen van het Joodse accent (de ‘ghetto-uitspraak’) is het interview van journalist Ischa Meijer in 1988 met pianist Jacques Halland, die in de jaren vijftig in Amsterdam een ‘Jiddisch Cabaret’ oprichtte. Het interview is te beluisteren via www.npo.nl/een-uur-ischa/22-03-1988/POMS_VPRO_213985 vanaf 33:32. De opvallendste taalkundige verschijnselen in Hallands taalgebruik sluiten aan bij enkele van de boven besproken verschijnselen:

2. *direktheur, verthellen*
3. *fader, seker*
5. zeer prominent is Hallands *sj*-achtige uitspraak van de *s* in woorden als ‘speelt’, ‘stad’, ‘slecht’, ‘biefstuk’, ‘verschillende’, ‘verschrikkelijke’, ‘eni[g]ste’, ‘dus’ en ‘eerst’.

Ook valt Hallands *r* weg in woorden als ‘duur’, ‘gebeurd’, ‘waard’ en ‘soort’.

Joods Amsterdam voor de Tweede Wereldoorlog.

Hier duiken inderdaad alleen nog maar enkele uitspraakverschijnselen op – al moeten we in gedachten houden dat Hallander geïnterviewd werd voor de radio, waardoor hij vermoedelijk betrekkelijk standaardtalig zal hebben gesproken.

Sporen in het Amsterdams

Men kan zich afvragen wat de herkomst is van een etnolect, maar men kan zich ook afvragen wat de toekomst ervan is. Hoe vluchtig of juist stabiel is een etnolect? Soms worden etnolectkenmerken overgenomen door leden van andere etnische groepen. Zo lijken bepaalde uitspraakeigenaardigheden in het Engels van etnische Italianen in Toronto zich te verbreiden naar de etnische Grieken in East End, een wijk waar beide groepen samenleven. En in Hamburg en andere Duitse steden worden etnolectkenmerken soms overgenomen door de leden van de autochtone bevolking.

41

Zoals boven aangestipt zijn er heel wat Joodse woorden (zowel van Hebreeuwse of Aramese als van Duitse oorsprong) doorgedrongen in het bargoens en het Amsterdams; een deel ervan heeft ook ingang gevonden in de Nederlandse omgangstaal. Hoe is die verspreiding te verklaren?

Het Joods Nederlands werd voornamelijk maar niet uitsluitend door Joden gesproken. In elk geval in de Amsterdamse Jodenhoek werd het Joodse Nederlands ook gesproken door de christenen die er woonden. Zo schreef Winkler (dezelfde Winkler die ‘de Parabel van de Verloren Zoon’ in 186 lokale dialecten liet vertalen -zie hoofdstuk 1) in 1874 onder meer over:

De tongval der Christenen die in den Jodehoek woonen en die [...] natuurlijk iets van den joodschen trant heeft overgenomen. Bij voorbeeld [...] sabbes (of sjabbes).

Dit steunt de veronderstelling dat de Amsterdamse uitspraak van de *s* als *sj* afkomstig is uit de zogenoemde ‘ghettouitspraak’ van het Nederlands of, indirect, uit het Jiddisch. Dat zou dan een geval van kruisbestuiving zijn: niet alleen heeft het etnolect bepaalde verschijnselen ontleend aan de omringende dialecten, het heeft op zijn beurt een nieuwe impuls gegeven aan het stadsdialect. De

Amsterdamse uitspraak van de *s* is dus waarschijnlijk een recycling-product.

De uitspraak van *s* als *sj* heeft vermoedelijk Joods Nederlandse wortels, maar wordt inmiddels veelal als 'Amsterdams' gezien. Deze herinterpretatie heeft een opmerkelijke parallel in de architectuur. In Den Haag heeft de Indische geschiedenis veel sporen nagelaten in bouwstijl, ornamenten zoals gevelreliëfs, glas-in-loodramen met wajangpoppen e.d. Kunsthistorica Andrea Kroon, die in opdracht van Monumentenzorg het Nederlands-Indische ergoed in Den Haag inventariseerde, merkte daarover op: 'Veel zichtbare sporen van de Indische geschiedenis worden nu als typisch Haags gezien' (*de Volkskrant*, 25 mei 2012).

Een blik over de grenzen

Etnisch gekleurd Spaans, Engels, Duits en Zweeds

De Nederlandse en Vlaamse samenlevingen en in het bijzonder de stedelijke ontwikkelingen vertonen veel parallellen met die in andere westerse landen in Europa en Amerika. Ook daar is er vaak sprake van massale migratie met alle culturele en demografische gevolgen van dien. Eén van de demografische gevolgen is – blijkens recent onderzoek – toenemende segregatie van arm en rijk en, in het verlengde daarvan, vaak ook van etnische groepen. Tot de culturele gevolgen hoort de ontwikkeling van etnolecten; sommige daarvan zijn door taalkundigen onderzocht. De taalfeiten blijken in sommige opzichten vergelijkbaar en de benadering van die feiten door de buitenlandse collega's heeft het onderzoek van Nederlandse etnolecten mede bepaald.

Dit hoofdstuk bevat schetsjes van het onderzoek in enkele andere taalgebieden dan het Nederlandse. Hierbij gaat het niet om verschijningsvormen van een taal buiten het eigenlijke taalgebied, zoals het Nederlands of Nederlandse dialecten in bijvoorbeeld emigratielanden als Canada of Australië. Evenmin gaat het om gevallen waarbij een taalgebied is ingekrompen, zoals het Hongaars in Slovakije, Oekraïne, Roemenië en Servië, waar die taal anders dan vroeger geen officiële taal is en geen plaats meer heeft in het onderwijs. Het Hongaars dat tegenwoordig gesproken wordt in Slovakije, de Oekraïne, Roemenië en Servië wordt gekenmerkt door terreinverlies, een afnemende beheersing door de sprekers en verschillen in woordenschat en grammatica. Deze verschillen stammen deels uit de traditionele dialecten van het Hongaars die in de buitengewesten gesproken werden en deels gaan ze terug op invloeden van de talen die er tegenwoordig dominant zijn. Inmiddels is het Hongaars buiten het huidige Hongarije een 'heritage language' geworden en dat geldt ook voor de

verschijningsvormen van het Nederlands in Noord-Amerika of Australië. Hoe interessant dergelijke situaties van een taal buiten het eigenlijke taalgebied ook zijn, ze zijn hier verder niet aan de orde. Dit boekje richt zich op verschijningsvormen van de dominante taal die van oorsprong gesproken worden door een bepaalde etnische groep. Relevant wordt het zodra de Hongaarse minderheden voorgoed op het Slovaaks, Roemeens, Oekraïens of Servo-Kroatisch overstappen en er dus mogelijk etnolecten van deze talen ontstaan. Hieronder richten we ons om te beginnen op twee wereldtalen, allereerst het Spaans.

44

Enkele etnolecten van het Spaans

In Argentinië (toegegeven, niet in alle opzichten het modale westerse land) spreken veel mensen een vorm van het Zuid-Amerikaanse Standaardspaans. In Buenos Aires heeft zich daarnaast onder meer een Spaans ontwikkeld dat teruggaat op het gebrekkige en enigszins gemengde Spaans van Italiaanse immigranten. Het is populair geworden omdat de van huis uit Italiaanse acteur Antonio Cocoliche tijdens een toneeluitvoering eens onbedoeld terugviel

De haven van Buenos Aires.

op zijn semi-Spaans. Vanwege het onbedoeld komische effect, waardoor het stuk veel succes kreeg, bleef hij in zijn rol zo spreken – waarmee dit Cocoliche Spaans, dat ook gekleurd was door het lokale dialect, al gauw gestileerd werd. Niet-Italianen schiepen een eigen verschijningsvorm van het Cocoliche die, behalve in het komische theater, onder meer in de populaire pers ingang vond. De aanduiding ‘Cocoliche’ werd soms gebruikt om te verwijzen naar elk type onbeholpen Spaans en, nog algemener, naar een vermeende slechte smaak van kleding en woninginrichting. Het Cocoliche Spaans in de oorspronkelijke zin is een uitermate variabel systeem, dat soms dichterbij bepaalde Italiaanse dialecten staat en soms dichterbij het Spaans van de eerste generaties Italianen uit de havenwijk van Buenos Aires. Het was voornamelijk de associatie met de Argentijnse Italianen die het Cocoliche maakte tot een ‘autonome’ verschijningsvorm van het Spaans.

Ondanks de vele gelijkenissen en overeenkomsten tussen het Italiaans en het Spaans, zijn er subtiele verschillen die soms moeilijk te overbruggen bleken. Een voorbeeld is het verschil tussen de *g* die wij kennen van leenwoorden als *goal* en die in Spaanse woorden als *amigo* stelselmatig correspondeert met een *k* in de Italiaanse vormen (*ami[k]o*). Andere voorbeelden betreffen specifiek Spaanse spraakklanken die het Italiaans niet heeft, zoals de klank die het midden houdt tussen de Nederlandse *ch* (in *lach*) en *h* en die gespeld wordt als ‘j’; hierdoor wordt bijvoorbeeld het Spaanse *traba[ch]ando* (‘al werkend; werkende’) in het Cocoliche uitgesproken als *traba[k]ando*. Wat ook opvalt is dat de slot-*s* in het Cocoliche altijd wordt weggelaten, terwijl dat in het Argentijns (en veel andere verschijningsvormen van het Spaans) alleen onder bepaalde voorwaarden gebeurt. Cocolichesprekers die hogerop willen bedienen zich vaker van vormen van het Argentijnse Standaardspaans.

In Los Angeles in Californië spreken mensen met een Mexicaanse achtergrond een soort Spaans dat op enkele punten verschilt van het Standaardspaans. Eén daarvan is het gebruik van de werkwoorden *ser* en *estar*, die beiden ‘zijn’ betekenen. *Ser* is vanouds gereserveerd voor onveranderlijke eigenschappen (van een verschijnsel bijvoorbeeld eeuwig, van een persoon intelligent), *estar* voor veranderlijke en vaak situatie-gebonden eigenschappen (als in *Waar ben je nu?*). In het Spaans van de Mexicanen in Los Angeles worden beide

betekeningen meestal aangeduid met vormen van *estar*, zowel door moedertaalsprekers van het Engels als door moedertaalsprekers van het Spaans. Spaanse moedertaalsprekers met een Salvadoraanse achtergrond kennen in hun Spaans, naast *tú* en *usted* (voor 'jij' en 'U', respectievelijk), ook de informele aanspreekvorm *vos*, oorspronkelijk een dialectvorm, die in Los Angeles niet in gebruik is. Bij elke aanspreekvorm horen ook eigen werkwoordsuitgangen. Salvadoranen in Los Angeles blijken onderling *vos* af te wisselen met *tú*, maar in hun contact met niet-Salvadoraanse sprekers van het Spaans gebruiken ze alleen *tú*. De keuze tussen beide vormen stelt hen in staat hun opstelling ten opzichte van Salvadoraanse gesprekspartners op een subtiele manier aan te duiden.

Enkele etnolecten van het Engels

Er lijkt veel meer wetenschappelijke aandacht uit te gaan naar oorspronkelijk etnisch gekleurde verschijningsvormen van het Engels dan naar die van het Spaans. Betrekkelijk vroeg onderzoek betreft het Engels van de zwarten in de Noord-Amerikaanse steden, dat door de taalkundige William Labov is aangeduid als Black English Vernacular en dat tegenwoordig veelal Afro-American Vernacular English of Ebonics wordt genoemd. In een beroemde studie uit 1972 zoomt Labov in op zwarte jongeren in een deel van Harlem, een wijk in New York. De meesten jongeren waren lid van de straatbendes 'Cobras', 'Jets' of 'Thunderbirds'. Deze zwarte jongeren lagen onder vuur vanwege hun vermeende slechte Engels, waarin onder meer koppelwerkwoorden als *be* en *have* verkort of helemaal niet uitgesproken werden, zoals in:

Joe here
He a friend

Ook meervoudige ontkenning is een voornaam bestanddeel van dit Engelse etnolect. Speedy, de toen 15-jarige aanvoerder van de Cobra's, zei bijvoorbeeld:

It ain't no cat can't get in no coop
'geen enkele kat komt een duiventil binnen'

waar de standard (Amerikaans) Engelse variant zou luiden *There isn't any cat that can get into any coop*. Derek, een ander Cobralid, antwoordde op de vraag hoe het zat met de metrostaking:

Well, wasn't much I couldn't do
'ik kon er niet veel aan doen'

Buitenstaanders meenden dat het niet mogelijk was om in deze taal logisch te denken en vaak zag men het feit dat de sprekers het op school (onder meer bij het lees- en schrijfonderwijs) in het algemeen niet erg goed deden als
aanwijzing hiervoor. Labov laat in zijn studie zeer gedetailleerd zien, dat de
grammatica van het BEV niet minder strak georganiseerd is dan die van het
Amerikaanse standaard Engels. Zo kan *I ain't never lost a fight* nooit *I ain't never lost no fight* worden; dit laatste kan alleen corresponderen met *I ain't never lost any fight* of met Standaardengels *I have never lost any fight(s)*. Het is beslist niet zo dat de sprekers 'maar wat doen'. Ook de taalspelletjes die de jongens onder elkaar doen, onder andere speels bedoelde, rituele beledigingen ('sounding', ook wel 'playing the dozens', 'woofing' en 'joning' genoemd) als bijvoorbeeld:

Your mother look like Flipper
Your mother so skinny she could split through a needle's eye
Your mother play dice with the midnight mice

blijken bij nadere beschouwing strak beregeld: (i) de uiting is gericht tot een bepaalde toegesprokene, betreft iemand die banden heeft met de toegesprokene, kent deze iemand quasi-minachtend een ongunstige eigenschap toe en wordt gedaan in het bijzijn van anderen; (ii) de toegesprokene neemt aan dat de spreker aanneemt dat de uiting niet waar is en (iii) de toegesprokene neemt aan dat de spreker aanneemt dat toegesprokene aanneemt dat de uiting niet waar is. Een uiting als *Your mother real black* zou daarom niet als een speelse, rituele belediging ervaren worden, maar als een persoonlijke belediging.

Labov sloeg met zijn werk de bodem weg onder vooroordelen ten aanzien van het zwarte Engels en zijn sprekers. Jaren later stelde hij samen met een

collega-onderzoeker vast dat het Engels van de blanke en dat van de zwarte inwoners van Philadelphia spreken zich gaandeweg van elkaar verwijderen. De 'blanke' uitspraak van de tweeklank *ou* in woorden als *house* en *out* verandert (zodanig dat een woord als *doubt* klinkt als de snelle opeenvolging van *day* en *ought*). De zwarten, die in meerderheid in andere stadswijken wonen, die economisch hoe langer hoe sterker van de 'mainstream' afgesneden zijn en zich hoe langer hoe meer in hun eigen sociale netwerken bewegen, doen aan deze klankverandering nauwelijks mee. Het blijkt dat de beide groepen sprekers zich van deze onderlinge verwijdering ook sterk bewust zijn.

48 Onder leden van de Chicano (Mexicaans Amerikaanse) gemeenschap in het zuidwesten van de Verenigde Staten heeft zich een eigen verschijningsvorm van het gesproken Engels ontwikkeld. Dit zogenoemde Vernacular Chicano English wordt gekenmerkt door onder meer systematische verschuivingen in het klinkerstelsel. Wat ook opvalt is de uitspraak van *sj* als *tsj*, waardoor bijvoorbeeld *shoes* klinkt als *chews*, van de *z* als *s*, en van de *d* als *t* (*hid* klinkt daardoor als *hit*). Soms wordt een slotmedeklinker weggelaten, waardoor bijvoorbeeld *don't* klinkt als *don*, en ook dit Engelse etnolect kent meervoudige ontkenningen: *I don't want nothing*. Onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat 1) de taalkundige eigenschappen van het Vernacular Chicano English niet voorspeld kunnen worden op basis van de verschillen tussen het Spaans en het Engels, 2) de variatie in het gebruik ervan niet willekeurig is en niet samenhangt met het niveau van beheersing van het Engels van de sprekers, en 3) het Chicano Engels geen tijdelijk overgangsverschijnsel is, want het wordt ook gesproken door Chicano's die het Spaans niet beheersen.

Het Amerikaanse Engels van Wisconsin is zwaar Duits gekleurd doordat het Duits er enkele generaties geleden ook als 'thuis taal' gaandeweg is opgegeven ten gunste van het Engels. Een verschijnsel als de uitspraak van *th* in woorden als *them* en *there* als *d* (*dem*, *dere*) en in woorden als *think of thrash* als *t* (*tink*, *trash*) gaat overigens terug op verschillende immigrantentalen, dus niet alleen op het Duits. Een ander kenmerk is de verstemlozing van stemhebbende slotmedeklinkers (waardoor *bed* klinkt als *bet*). Stigmatisering leidde vermoedelijk tot het verdwijnen van verschijnselen zoals de uitspraak van *th* als *d* (*dem* voor *them*) of *t* (*tink* voor *think*), maar andere eigenaardigheden raakten niet

Honden en hun baasjes genieten van een uitvoering van Laurie Anderson's *Music for Dogs* bij het Sydney Opera House – 5 juni 2010. Foto: Daniel Boud.

gestigmatiseerd. De waarneming van deze verschijnselen verschoof gaandeweg van typisch voor bepaalde etnische groepen naar typisch voor een bepaalde regio. Hierdoor werden ze er langzamerhand overgenomen door mensen die geen Duitse voorouders hebben.

In het Australische Sydney blijkt de variatie in de uitspraak van vier Engelse klinkers (waaronder de tweeklanken in woorden als *ice* en *house*) in de eerste plaats samen te hangen met de etnische achtergrond van de sprekers, meer in het bijzonder met het onderscheid tussen mensen met een Britse en mensen met een Italiaanse achtergrond. Maar dat onderscheid gaat voornamelijk op voor de zogenaamde eerste generatie. De Italiaanse tieners die in Sydney geboren en getogen zijn maken, blijkens hun uitspraak van deze klinkers, veel meer deel uit van de kern van de taalgemeenschap, al praten ze altijd nog een tikkeltje anders dan de tieners wier voorouders Britse wortels hebben.

In Groot-Brittannië, tenslotte, zijn vooral de Indische/Pakistaanse gemeenschappen betrekkelijk stabiel tweetalig. Deze groepen worden wel aangeduid als Brasian en, in de Schotse stad Glasgow, Glaswasian.

In London spraken zowel de Anglo's ('White British' in de officiële aanduiding) als de zwarten met een Caribische achtergrond (de zogenaamde 'Afro-Caribbeans') in de jaren '80 Cockney. De Afro-Caribbeans spraken daarnaast ook een Engels dat als 'London Jamaican' werd aangeduid en dat door sommigen gezien werd als 'Black Cockney'. In 2006 werd Inner London voor 39% bevolkt door mensen die niet in het VK geboren waren en Outer London voor 27%. Veel van die mensen hebben Caribische wortels (allereerst Jamaica), degenen met een Aziatische achtergrond (veelal Pakistanen of Punjabi) vormen een iets kleinere groep. De verschijningsvorm van het Engels die eerder aangeduid werd als London Jamaican heeft zich ontwikkeld tot wat in de volksmond en in de media bekend staat als Jafaican; de academische aanduiding is Multicultural London English (MLE). Dit MLE wordt ook door Anglo jongeren gesproken, vooral door degenen die non-Anglo vrienden hebben.

Wat betreft MLE-eigenaardigheden op het gebied van klankleer en uitspraak lijken de Londense kleuters niet erg op hun ouders of verzorgers – ze richten zich in dit opzicht eerder op andere kinderen in hun omgeving. Sommige veranderingen, zoals de uitspraak van de klinker in woorden als *goat* met een klinker die onze *oe* (in bijvoorbeeld *voet*) benadert, zijn betrekkelijk nieuw voor het Engels en enigszins exotisch. Maar niet alle eigenaardigheden zijn exotismen; de uitspraak van de klinker in woorden als *goose*, bijvoorbeeld, verandert in de richting van onze *ie* (in bijvoorbeeld *vies*) en deze verandering is ver verbreid en treedt ook in het Amerikaanse Engels op. Dat geldt ook voor *this is him* of *this is me* en dergelijke om directe rede in te leiden (vergelijkbaar met Nederlands *hij zei van* en *ik zei van*). Dergelijke ver verbreide verschijnselen die in het Engels al gaande waren, worden nog wat vaker ingezet door tieners, die de verandering daarmee als het ware een extra zetje geven.

In een stad als Manchester heeft zich een aanzienlijk aantal Poolse migranten gevestigd. Hun uitspraak van de uitgang *-ing* (in bijvoorbeeld *walking*) als *-ing* of als *-ink* blijkt samen te hangen met de vraag of ze zich als nieuwe Engelsen zien of als Polen die een tijdlang in het buitenland leven. Zij die voornemens zijn, terug te keren naar Polen hanteren de *-ink* vorm beduidend veel vaker dan zij die in Groot-Brittannië willen blijven.

Enkele etnolecten van het Duits

Duits met een buitenlands randje wordt wel aangeduid *Kanak Deutsch* of *Kanak Sprak*. ‘Kanak’ verwijst oorspronkelijk naar Polynesië en Oceanië, tegenwoordig is het in gebruik als onvriendelijke aanduiding voor elke buitenlander die er ‘südländisch’ uitziet. Kanak Sprak is dus een verondersteld gedegeneerde vorm van Duits. Die aanduiding ligt enigszins in het verlengde van de overtuiging (verwoord door onder anderen Thilo Sarrazin in zijn beruchte *Deutschland schafft sich ab* uit 2010) dat migranten met een moslimachtergrond tot in de 3e generatie slecht Duits spreken, hun opleiding niet afmaken en parallelle, niet geïntegreerde gemeenschappen vormen. Hiermee doelt men veelal op mensen met een Turkse achtergrond.

51

Van de drie door Sarrazin naar voren gebrachte punten heeft het laatste een basis in de werkelijkheid: inderdaad zijn de Turkse gemeenschappen in de Duitse steden betrekkelijk stabiel tweetalig – wat ook geldt voor de Turkse gemeenschappen in Nederland, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Marokkaanse Nederlanders.

Kreuzberg, Berlijn.

Inmiddels zijn er minder offensieve aanduidingen in zwang gekomen als *Türkendeutsch* en *Kiezdeutsch* (*Kiez* betekent wijk of buurt). Men hoort het vooral in grote steden als Berlijn (Kreuzberg), Hamburg en Mannheim. Hoewel het sterk varieert, wordt dit *Türkendeutsch* in het algemeen gekenmerkt door het gebruik van leenwoorden uit het Turks (*lan*, ‘man’), Arabisch (*jalla*, ‘kom op’) en Engels. In de zinsleer vallen constructies op als:

Ich mach dich Messer

letterlijk ‘ik maak je mes’, ‘ik steek je met mijn mes’

Morgen ich geh Kino

‘Morgen gehe ich ins Kino’, ‘morgen ga ik naar de bioscoop’

52

waarin voorzetsel en lidwoord *in das* of *ins* niet uitgedrukt zijn en de persoonsvorm niet in de 2e positie in de zin staat, zoals ook in *Jetzt ich bin 18* voor *jetzt bin ich 18*, ‘nu ben ik 18’. Hiermee hang ook het gebruik van *musstu* voor de gebiedende wijs samen:

Musstu Gas geben

voor *Gib Gas*, ‘geef gas!’ of eventueel *Du sollst Gas geben* ‘je moet gas geven’

Daarnaast worden grammaticale uitgangen (en daarvan zijn er heel wat in het Duits) vaak weggelaten. Bovendien valt het *Türkendeutsch* op door een afwijkende uitspraak. Die wordt onder meer gekenmerkt door een specifiek ritme, dat een staccato indruk maakt; het is een gevolg van een deels eigen klemtoonstelsel op het niveau van het woord en de woordgroep.

Moet dit *Türkendeutsch* nu beschouwd worden als een dialect of eerder als een spreekstijl – dus als verschijningsvorm van de taal die gebruikt wordt voor een bepaald doel of onder bepaalde omstandigheden? Voor beide zijn goede argumenten aan te voeren, maar er lijkt een meerderheid te zijn die meent dat dit etnolect in de eerste plaats fungeert als een spreekstijl voor onderling (‘in-group’) gebruik waarmee het groepslidmaatschap onderstreep wordt en dat tegelijkertijd minder toegankelijk is voor de buitenwereld.

2 Türken sollen die deutsche Staatsangehörigkeit bekommen und sitzen vorm Büro.

Achmed wird aufgerufen und geht ins Büro. Nach 10 Minuten kommt er wieder raus.

Ali fragt ihn: "Ey Alder du nu deutscher?"

Achmed antwortet: "Halts Maul Kanak!"

Türke wird Deutscher

53

Mop in Turks-Duits internetforum. Bron: www.hudo.com/at/witz/turke-wird-deutscher.

De Duitse taalkundige Auer heeft erop gewezen dat het Türkendeutsch gaandeweg bekend en verbreid raakt buiten de groepen waarin het zich aanvankelijk ontwikkeld heeft. Volgens hem raken etnolecten vooral bekend door de moderne media. Dit proces, dat wel aangeduid wordt als 'mediatisering', gaat vaak gepaard met een zekere filtering – waardoor niet alle kenmerkende eigenaardigheden overgedragen worden. In een volgende fase wordt het gemediatiseerde etnolect met al zijn echte of veronderstelde etnische kenmerken overgenomen door andere groepen, voor wie het soms gaat dienen als een informele spreekstijl. Auer had zijn model volmaakt kunnen illustreren aan het Cocoliche, dat deze verschillende fasen achtereenvolgens doorlopen heeft.

Enkele etnolecten van het Zweeds

Ook in Zweden zijn er steden waar groepen migranten en hun kinderen zich langzamerhand ontwikkelen tot de nieuwe lagere klassen of zelfs onderklassen in de samenleving. Vooral leden van de jongere generaties keren zich hierdoor af van de maatschappij. Zoals ook in de banlieues van steden als Parijs en Marseille of in bepaalde wijken van Londen, leidt dit in Zweden soms tot rellen en in enkele gevallen tot godsdienstig radicalisme. Een andere uitingsvorm is taal, die soms opzettelijk veranderd wordt. In Stockholm ontwikkelden jonge leden van etnische minderheden voor onderling gebruik hun eigen

verschijningsvorm van het Zweeds op basis van hun moedertalen en het lokale stadsdialect. Naar de voorstad waar het voor het eerst waargenomen en bestudeerd werd, wordt het aangeduid als *Rinkebysvenska*, 'het Zweeds van Rinkeby'. Inmiddels is *Rinkebysvenska* een algemene aanduiding geworden voor verschijningsvormen van het Zweeds die gesproken worden in voorsteden met veel buitenlanders; in de meeste gevallen gaat het daarbij allereerst om Turken, Grieken, Finnen en Iraniërs. De nieuwe, deels gemengde taalvormen worden inmiddels, behalve door de (klein-) kinderen van de migranten, meer of minder aangepast ook gebruikt door jonge leden van de blanke meerderheid.

54 Door de meertaligheid die in het kielzog van de migratiegolven ontstaan is in moderne, typisch West-Europese steden als Göteborg, Malmö en Stockholm, is de notie moedertaalspreker minder vastomlijnd geworden dan ze vroeger leek te zijn. Voor een groot onderzoeksproject in deze drie steden hebben onderzoekers stelselmatig spraak en achtergrondgegevens verzameld in een steekproef van 222 mensen. Die achtergrondgegevens hebben onder meer betrekking op de moedertaal of moedertalen. Hierover zijn per individu 15 verschillende feiten verzameld; samen vormen zij het profiel van een spreker. Er tekenen zich zo'n 95 verschillende sprekersprofielen af. Een meerderheid van 152 sprekers lijkt te passen binnen 26 verschillende profielen. De vraag: 'waar sprak U voor het eerst Zweeds?' werd door 87 van de 152 sprekers beantwoord met 'thuis'. Van dezelfde 152 mensen zeggen er 73 met hun ouders alleen Zweeds te spreken, 70 spreken er met hun ouders Zweeds en een andere taal. 146 van de 152 ondervraagden menen dat het Zweeds de taal is die zij het best beheersen. Met welk criterium kan men nu vaststellen wie een moedertaalspreker van het Zweeds is? Of is de notie moedertaalspreker minder eenduidig dan we geneigd zijn te denken?

Rosengård is een voorstad van Malmö met een hoge proportie migranten. Het daar gesproken etnolect, dat bekend staat als Rosengård Zweeds, wordt onder meer gekenmerkt door de afwijkende plaatsing van de persoonsvorm, zodat uitingen soms een volgorde hebben van het type *Gisteren Ben werkte heel lang* in plaats van *Gisteren werkte Ben heel lang*. Op het vlak van de uitspraak wijkt dit etnolect onder andere van het Standaardzweeds af door het niet verzwakken of weglaten van spraakklanken ('reductie'), als in:

har inte (in plaats van inheems *har 'nte*, 'heb/hebt/heeft/hebben niet')

Voorals onbeklemtoonde klinkers niet gereduceerd worden, geeft dat een staccato effect; dit wordt verder versterkt doordat korte klinkers te lang en lange klinkers te kort uitgesproken worden – hoewel dat laatste ook voorkomt in de Scania dialecten, in het uiterste zuiden van Zweden. Het Zweeds is een toontaal, dus door een verschil in intonatie krijgen twee woorden die uit exact dezelfde reeks van spraakklanken bestaan een andere betekenis, zoals bijvoorbeeld *anden* dat, uitgesproken met de dalende intonatie (taalkundigen noemen dit accent I) 'de eend' betekent, maar met een stijgende intonatie (accent II) 'de geest'. In dit opzicht klinkt het Rosengård Zweeds als dat van Malmö, maar er volgt soms een uitgestelde daling of een extra stijging die niet inheems is.

55

Rinkeby, Stockholm.

Twee verschillende benaderingen

56 In het onderzoek van etnolecten zijn er twee verschillende benaderingen te onderscheiden. De eerste probeert vragen te beantwoorden als: waarom hanteert een spreker op een bepaald moment in een gesprek een vorm die bijvoorbeeld als etnolectisch of juist als dialectaal of zelfs als standaardtaalig beschouwd kan worden? En hoe reageert de toegesprokene daarop? Hierbij gaat het om taalgebruik als sociaal gedrag en het onderzoek richt zich veelal op individuele sprekers en hun sociale rollen. De tweede benadering richt zich op vragen als: waarom bestaan er etnolectische vormen van verschijnsel 'x' maar niet van verschijnsel 'y'? Wat is de taalkundige beregeling van het gebruik van een etnolectverschijnsel? Wat heeft een etnolect met de omringende dialecten gemeen? Bij deze benadering gaat het eerder om taalkundige vragen en het onderzoek richt zich veelal op talige middelen, ook op verschijnselen die niet zo gemakkelijk door de sprekers gemanipuleerd kunnen worden, en op sociale en etnische groepen binnen de taalgemeenschap.

Enkele voorbeelden van elke benadering. Uit onderzoek van het eerste type komt naar voren dat Amerikaanse jongeren met een Aziatische achtergrond zich soms van de blanke meerderheid proberen af te zetten door een 'zwarte' manier van praten te imiteren. Koreaans-Amerikaanse jongemannen in de vs bedienen zich tijdens een gesprek van woorden en uitdrukkingen als *dude, brotha, waddup G, he dissin your mama*. Ook zetten ze zich expliciet af van de groep die ze aanduiden als *whiteys*. Volgens de onderzoekster gaan veel Koreaanse en andere Aziatische mannen gebukt onder het stereotype dat Aziaten zich terughoudend en passief opstellen. Dat proberen sommige van hen te compenseren door zich van 'zwarte' woorden en uitdrukkingen te bedienen en daarmee een gespierde, viriele indruk te wekken. Een ander voorbeeld is het hierboven aangestipte gebruik van de aanspreekvormen *tú* en *vos* (die beide 'jij' betekenen), waarmee Salvadoraanse sprekers van het Spaans in Zuid-Californië hun positie ten opzichte van hun Salvadoraanse gesprekspartner kunnen uitdrukken, een plaats die kan verschillen naar gelang de omstandigheden. Een laatste voorbeeld betreft een verandering in de uitspraak van de klinker in woorden als *man* en *cat*, die zich aan het voltrekken is in het Engels van blanke ('Anglo') sprekers in noordelijk Californië. Vóór een *m*, een *n* of *ng* (dus

in woorden als *ham*, *man* en *gang*) gaat de klinker lijken op de Nederlandse klinker in een woord als *beer*, vóór andere medeklinkers blijft de *a* iets tussen de Nederlandse korte *a* en korte *e* in. De Chicano's gingen oorspronkelijk niet mee in deze klankverandering, maar de situatie is intussen in zoverre veranderd dat er zowel Anglo's zijn die het oude systeem gebruiken als Chicano's die zich van het nieuwe systeem bedienen. Dit lijken ze te doen op grond van hun plaats ten opzichte van de overheersende groep en afhankelijk van de situatie.

Onderzoek van het tweede type heeft onder meer duidelijk gemaakt dat de zogenoemde dubbele ontkenning in het Afro-American Vernacular English alleen onder bepaalde grammaticale voorwaarden voorkomt. Binnen deze benadering past ook het speuren naar de verklaring van de Cocoliche *k*-uitspraak van Standaardspaans *g* (als in 'ons' woord *goal*) of *j* (dat lijkt op onze *ch* in bijvoorbeeld *lach*). En het inzicht dat iets dat klinkt als een dialectale uitspraak ook exotische bestanddelen kan bevatten die de sprekers niet ter plekke verzinnen – of omgekeerd; in beide gevallen wordt de taal verrijkt met nieuwe uitdrukkingsmogelijkheden. In verband met de Nederlandse etnolecten die in de volgende hoofdstukken aan de orde komen richten we ons allereerst op de tweede benadering, dus die van taalkundige vragen.

Etnisch gekleurd Nederlands nu

58 Ook zonder voc-mentaliteit kunnen we vaststellen dat de Nederlandse koloniale geschiedenis sporen heeft nagelaten, ook in de taal. In dit hoofdstuk schetsen we drie verschijningsvormen van het Nederlands die gesproken worden door voormalige inwoners van de ex-koloniën en hun nakomelingen. Allereerst, en het meest uitgebreid, de Oost en het Indische Nederlands.

INDISCH NEDERLANDS – De oude koloniale samenleving

In Nederlands Indië was meertaligheid deel van het leven van alledag. Naast Nederlands werd er onder meer Maleis gesproken, Javaans, verschillende Chinese talen en sinds de 16e eeuw ook vormen van het Portugees – al waren er waarschijnlijk maar weinig mensen die al deze talen spraken.

Het onderwijs in de Nederlandse taal was vanouds voornamelijk gereserveerd voor de kinderen van de Europese bestuurders en ambtenaren en hun Indonesische connecties. De samenleving en daarmee de verschillende talen waren hiërarchisch georganiseerd. Bovenaan stonden de Europeanen, onderaan de groep die ooit zorgeloos aangeduid werd als ‘inlanders’ en daartussenin mensen uit het Verre Oosten. In die laatste groep bediende men zich van Chinese of Indiase talen, maar soms ook van het Arabisch of het Engels. In de contacten tussen de drie lagen sprak men veelal vormen van het Maleis of het Nederlands, soms vermengd met andere talen. Zo sprak men in Batavia, het huidige Jakarta, naast Indisch Nederlands ook Pecok (de slot-*k* in deze benaming wordt amper uitgesproken – vandaar ook de alternatieve spelling Petjoh). Het Pecok werd vooral gesproken door verpauperde Indo’s (‘halfbloeden’) in stedelijke gebieden en er werd erg op neergekeken. De oorspronkelijke

Brug in oud Batavia door Isidore van Mens.

bevolking sprak meestal Bahasa Betawi (letterlijk ‘de taal van Batavia’), het Maleis van Jakarta. Elders, zoals in de stad Semarang op Midden Java, was de omgangstaal een deels Nederlandse mengtaal die bekend is geworden als Javindo. Zowel Pecok als Javindo zijn bijna uitgestorven.

De mengtalen Pecok en Javindo

Pecok werd wel aangeduid als ‘de kromtaal van de speelplaats’ en werd vooral door jongens op straat gebezigd. De taal had een grotendeels Nederlandse woordenschat, terwijl de grammatica grotendeels Maleis was, waardoor bijvoorbeeld het koppelwerkwoord gemakkelijk weggelaten kon worden.

Nederlandse stammen werden soms voorzien van Maleise voor- en achtervoegsels, zoals de combinatie van *ke-* en *-en* om de betekenis van een bijvoeglijk naamwoord te versterken, als in bijvoorbeeld *ketelaaten*, ‘veel te laat’, *ketefeelen*, ‘veel te veel’. Een uiting als:

wan dese hij is niet fajoeng dari ferkamen tetapi faraflu Erofa
‘want dit is geen perkamenten parasol, maar een Europese paraplu’

60

is zonder kennis van zowel het Maleis als het Nederlands nauwelijks te begrijpen. Het Pecok was dus geen Nederlands en ook geen Maleis, maar een taal op zichzelf. Het had geen enkele status, werd niet onderwezen en ook niet geschreven.

Ook het Javindo had een Nederlandse woordenschat, maar de grammatica was in wezen die van het Javaans. Ook het Javindo was een taal voor de vrije tijd: het werd, vooral door de koloniale, thuis en met vrienden gesproken. Ook het Javindo kende veel mengvormen. Uitingen als

Jan, jij boeknja jij leg waar
‘Jan, waar heb jij het boek gelegd?’
Tjoba’ ik rijk
‘Was ik maar rijk!’

bevatten Nederlandse woorden, maar zijn toch goeddeels onbegrijpelijk zonder kennis van de Javaanse uitgangen en woorden; zo drukt men met *tjoba’* een wens uit. Zoals de beide voorbeelden laten zien, was de zinsleer voor een groot deel Javaans.

Kenmerken van het Indisch Nederlands

De klankleer en uitspraak van het Maleis bepaalden ook die van het Pecok en Indische Nederlands. Kenmerkend is de stemloze uitspraak van de wrijfklanken *v* en *z* (*vee* en *fee* klinken daardoor beide als *fee*), de uitspraak van de *g* die bijna samenvalt met de *h*, als in:

heen rooie sen
'geen rooie cent'

de uitspraak van *w* als *oewee*, de rollende tongpunt-*r*, en een schijnbaar afwijkende woordklemtoon, die een gevolg is van het feit dat het verschil tussen beklemtoonde en onbeklemtoonde woorddelen minder groot is dan in het Standaardnederlands.

Nederlandse leenwoorden in het Maleis, in het bijzonder in het dialect van Jakarta, worden verder in hun klankvorm aangepast en deze klankvormen maken op hun beurt vaak deel uit van het Pecok en het Indische Nederlands. Tot de aanpassingen behoren het weglaten van een slot-*t* als die voorafgegaan wordt door een andere medeklinker (als in *orkes*, 'orkest'), idem voor de slot-*s* (*on*, 'ons', gewichtsmaat) en het inlassen van een 'stomme e' oftewel schwa (*erreg*, 'erg'); zowel *f* als *v* veranderen gemakkelijk in *p* (*open*, 'oven') en sommige lange klinkers worden verkort (*om*, 'oom'; *onderdil*, 'onderdeel'; *man*, 'maan').

Woorden in de zin worden vaak haast geïsoleerd uitgesproken, zonder op de woordgrenzen in elkaar te vervloeien. En een ander opvallend verschijnsel is het feit dat bevestigende zinnen veelal eindigen op een hogere toon. Een vraagzin vertoont nog een extra stijging; vraagzinnen hebben vaak de vorm van een mededelende zin die ter verduidelijking van het vraagkarakter afgesloten worden met *ja*?

Het woordgeslacht wijkt soms af: in dat geval hebben zelfstandige naamwoorden het bepaalde lidwoord *de*, zoals *de varken*, *de kantoer*. Het afwijkende geslacht wordt ook zichtbaar in de vorm van bijvoeglijke naamwoorden: *een mooie boek* en bezittelijke voornaamwoorden:

mijn sus, hij so pienter, want sijn rappor so mooi

Maleise leenwoorden worden in het Indische Nederlandse meestal voorzien van Nederlandse uitgangen en dergelijke. In het werkwoord *tandakken* is de Nederlandse infinitief uitgang *-en* toegevoegd aan de Maleise wortel *tandak*, 'dans'. Door deze vernederlandsing is het eenvoudiger om de Maleise leenwoorden op te nemen in een Nederlandse zin.

Op het niveau van de zin valt op dat de woordjes *er* en *het* soms niet worden gerealiseerd (*wat wil je aan doen; ik heb niet voor over*) en dat wederkerende voornaamwoorden soms worden weggelaten: (*zij vergissen soms; ik scheer niet*). Lijdende zinnen gaan soms vergezeld van *geworden* (*ik ben geslagen geworden*), de persoonsvorm staat soms op een andere plaats (*straks hij gaat naar de pasar*) en het koppelwerkwoord wordt wel eens weggelaten: *die jongen pienter, seg* – als in het Black English Vernacular (zie vorig hoofdstuk).

Dekolonisatie en repatriëring

62 Rond 1940 maakten sprekers van het Nederlands ongeveer twee percent van de bevolking uit. Er waren toen ruim 200.000 Europeanen in de Archipel, de grote meerderheid in de grote steden op West-Java.

In de jaren vijftig, nadat Indonesië onafhankelijk geworden was, kwamen zo'n 300.000 Nederlandse koloniale en Indo's, die allemaal de Nederlandse nationaliteit bezaten, naar Nederland. Ze werden 'gerepatriëerd' – hoewel de meesten nog nooit in Nederland geweest waren. Ze brachten een waaier van taalvormen mee die uiteenliep van Standaardnederlands via 'Indisch Nederlands' tot zwaar Maleis getint Pecok, zoals dat vroeger door de Indo's van de lagere standen in de straten van Batavia gesproken werd.

Het Pecok, waar in de koloniale tijd op neergekeken werd, onderging in de postkoloniale tijd een opvallende opwaardering en hierbij speelde het werk van de schrijver Jan Boon (oftewel Vincent Mahieu oftewel Tjalie Robinson, 1911–1974) en de mede door hem opgezette jaarlijkse Pasar Malam Besar (tegenwoordig Tong Tong Fair geheten) een voorname rol. Het is niet duidelijk of de zogenoemde 'indo-rockers', zoals de indertijd vermaarde Blue Diamonds, nog een rol gespeeld hebben in verband met de bekendheid van het Indische Nederlands. Pecok en vooral het Pecok gekleurde Indische Nederlands zijn tegenwoordig voor veel mensen met een Ind(ones)ische achtergrond dé manier om hun identiteit kenbaar te maken. In Den Haag waar, zoals we aan het eind van hoofdstuk 2 zagen, Nederlands Indië op verschillende manieren voortleeft, kan men er zelfs cursussen in volgen.

Ondanks dit alles worden het Pecok (volgens Adriaan van Dis 'Nederlands met een kroepoekrandje') en de verwante koloniale verschijningsvorm van het

Nederlands tegenwoordig haast alleen nog gesproken door de oudere generaties. De kinderen en kleinkinderen van de vroegere kolonials zijn, met het oog op hun maatschappelijke kansen, vrijwel unaniem overgestapt op het Standardnederlands. Het Pecok is verdwenen en zelfs het Indische accent lijkt op zijn retour.

Het Indische accent vormde de ruggegraat van het tv programma *De Late Late Lien Show*, dat jarenlang zeer veel kijkers trok. Vooral uitspraakverschijnselen, zoals het gebruik van de volle vormen van de voornaamwoorden *hij, jou, mij* in plaats van de gereduceerde vormen *ie, je, me* (als in *ik vergis mij*) en de rollende tongpunt *r* werden geëxploiteerd. Deze verschijnselen, stereotypen voor het Indische accent, werden ook vaak geïmiteerd.

63

In Indonesië wordt tegenwoordig alleen in enkele chique Indonesische families en onder een deel van de intellectuele elite nog Nederlands gesproken. Tot voor kort spraken protestantse minderheidsgroepen Nederlands, evenals Jakartaanse travestieten, voor wie het dienst deed als geheimtaal.

Sporen in de Nederlandse woordenschat

Net zoals het Jiddisch en het Joodse Nederlands hebben ook het Maleis en het Indische Nederlands de woordenschat van het Nederlands verrijkt met woorden; voorbeelden zijn *bakkeleien* (Maleis *berkelahi*), *pienter* (Maleis *pintar*) en *soebatten* (Maleis *sobat*). Behalve de klankvorm veranderde soms ook de betekenis door veralgemening (het Nederlandse *amok maken* betekent vaak ‘moeilijkheden veroorzaken’, terwijl het Maleise *amok* betekent ‘gek worden en andere mensen doden’), beperking (het Nederlandse *passagieren*, ‘zich ontspannen aan wal’, komt van het Maleis *pesisir*, ‘kust’) of zelfs omkering; zo komt het Nederlandse *amper* van het Maleise *hampir*, dat ‘bijna’ betekent.

Geluidsfragmenten

Via de website van het Meertens Instituut (Nederlandse Dialectenbank / Sound bites > Opnames buiten Europa > Azië > Indonesië > ABN Indonesië; Depok, Java: www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=Indonesia, www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=Indonesia).

knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=Depok%2C%20West%20Java%2C%20Indonesia) zijn opnames uit 1973 te beluisteren.

De bekendste mediavormen van het Indische Nederlands zijn te beluisteren en te bekijken in enkele uitzendingen van de *Late late Lien Show* op Youtube, bijvoorbeeld www.youtube.com/watch?v=oFkcZkKC13k

SURINAAMS NEDERLANDS

64 Surinaams Nederlands wordt zowel in Suriname als in Nederland gesproken. In Suriname is het Surinaams Nederlands uiteraard geen etnolect, maar de etnisch neutrale nationale verschijningsvorm van het Nederlands. In Nederland is het waarschijnlijk het bekendste etnolect; enkele van zijn kenmerken, zoals de *oewee*, zijn zelfs etnische stereotypen geworden. In het Nederland van 2015, waarin Zwarte Piet ook in de zomer het maatschappelijke debat bepaalt, kan men zich haast niet meer voorstellen dat er nog maar zo'n 40 jaar geleden liedjes gezongen werden als *Oewij oewillen oewee oewee*. In het verleden is het Surinaamse Nederlands onder meer onderzocht onder het kopje 'fouten' van Surinaamse kinderen in de Nederlandse schoolklas.

De geschiedenis van het Surinaamse Nederlands begon in 1667 met de Nederlandse verovering van wat toen een Britse plantagekolonie was. Tot de afschaffing van de slavernij in 1863 was het de van oorsprong Afrikaanse slaven niet toegestaan om Nederlands te spreken. In de contacten tussen zwarten en blanken en in de groeiende groep creolen ontwikkelde zich het Sranantongo (letterlijk Surinametaal) of Sranan. De woordenschat van deze creooltaal was grotendeels Engels, vandaar de vroegere benaming *Negerengels*. Het Sranan werd soms ook gesproken door blanken. In de jaren voorafgaand aan de emancipatie van de Surinaamse slaven als gevolg van de afschaffing van de slavernij en de invoering van de leerplicht in 1876, bleef het Nederlands de dominante taal van het Europese deel van de bevolking. Vanaf 1876 werd in het onderwijs het Nederlands als officiële en enige taal gepropageerd; voor de meeste mensen ontwikkelde het Nederlandse zich tot tweede taal.

Ver vóór de afschaffing van de slavernij was men begonnen met het werven van contractarbeiders, merendeels van Chinese, Hindoestaanse en Javaanse herkomst. Deze mensen bleven meestal hun oorspronkelijke talen spreken,

al ontwikkelden er zich specifiek Surinaamse verschijningsvormen, zoals het Sarnami, dat Surinaams Hindoestaans is. Ook verwierven de meesten gaandeweg Sranan en Nederlands – zowel de Europese verschijningsvorm als het zich ontwikkelende Surinaamse Nederlands.

Het gebruik van het Nederlands in Suriname beperkt zich grotendeels tot de stad, waar aan het begin van de 19e eeuw al een gekleurde Nederlandstalige elite was. De hogere klassen neigen naar het gebruik van het Nederlands als thuistaal, ook als moedertaal, de lagere klassen spreken thuis de etnische taal.

In 1954 werd Suriname een ‘autonoom rijkdeel’ maar dit leidde evenmin als de onafhankelijkheid in 1975 tot een autonoom taalbeleid. Het Nederlands lijkt in Suriname, sinds de toetreding in 2003 van het land tot de Nederlandse Taalunie (tot dan een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse en de Vlaamse overheden), in elk geval officieel sterker verankerd. Maar het blijft de ‘hoge’ taal, die met het gezag in verband wordt gebracht. Het concurreert in de dagelijkse omgang met het Sranantongo, maar in de taalgebruikspraktijk is er vaak geen òf-òf, omdat de meeste mensen zich, naar gelang de omstandighe-

Straatbeeld in het centrum van Paramaribo.

den, bedienen van de vele schakeringen tussen het Sranan en het Surinaamse Nederlands.

Kenmerken van het Surinaams Nederlands

66 Ook het Nederlands dat op de Surinaamse radio en tv gehanteerd wordt is doorspekt met Surinaamse woorden en uitdrukkingen. Deze hebben Sranan, Engelse of Indiaanse wortels (die laatste voornamelijk voor bepaalde planten en dieren). Wat ook opvalt aan de woordenschat van het Surinaamse Nederlands is het gebruik van *dat ding* als in *Maar weet je wat dat ding was?*, ‘Weet je wat het was?’ in de zin van ‘Weet je wat het probleem was?’; vergelijkbaar is het gebruik van *die mannen* als voornaamwoord in bijvoorbeeld *Laat die mannen die prijzen zakken*.

Daarnaast kent het Surinaamse Nederlands een reeks eigenaardigheden op het gebied van klankleer en uitspraak. Daartoe behoren, behalve de stereotypische *oewee*, de rollende tongpunt-*r*, de enigszins nasale *e* voor *n*, *m* of *ng* (als in *mens*). De uitspraak van de wrijfklanken *v* en *z* als *f* en *s* is ook in delen van Nederland inheems en de wat ‘zachtere’ *g* in delen van Nederland en Vlaanderen. In het Surinaamse Nederlands zijn daarnaast de lange klinkers soms korter, en de *aa* is vaak meer *o*-achtig. Bovendien kent het Surinaamse Nederlands ook een afwijkende zinsmelodie, die aan het eind van een mededelende zin stijgt.

De volgende passages uit een krantenartikel uit 2011 zijn in enkele opzichten veelzeggend:

Sluit de ogen op de koele veranda in Groningen, het gehucht Groningen in Suriname om precies te zijn, en je hoort een Surinamer praten. Harde ‘r’, loodzwaar accent [...] ‘Echt hôrrrrr’. Maar Rick van Ravenswaay (54) is, zoals ze in Suriname nog altijd zeggen, ‘zo wit als een pier’. Een blanke Surinamer.

En Alex van Dijk, eveneens een ‘boeroe’, een afstammeling van Nederlandse boeren die zich in de jaren veertig van de 19e eeuw in Suriname vestigden, zegt in hetzelfde krantenartikel:

'Nee, ik heb echt geen band met Nederland. Ik ben een Surinamer. Soms denken ze hier dat ik een Nederlandse toerist ben. Maar zodra ik mijn mond open doe, weten ze hoe laat het is.' Van Ravenswaay: 'Op bezoek in Nederland weigeren ze te geloven dat ik een Surinamer ben. Op een afspraak lieten ze mij bij de receptie een keer een half uur wachten. De secretaresse zei daarna geschrokken: "Maar we zaten op een Surinamer te wachten." Plm. 1000 van de 491.000 Surinamers zijn blank. Boeroes trouwden lange tijd binnen de eigen groep maar dat is al lang niet meer zo. Van Dijk is getrouwd met een Amerikaanse, Van Ravenswaay met een Indonesische.

67

Op het niveau van de woordgroep valt op dat men *die* vaak gebruikt als bepaald lidwoord voor zelfstandige naamwoorden die in algemene zin gehanteerd worden, als in *Men leunt te zwaar op die bakra* (*bakra* betekent 'blanke; Hollan-

Dat ding van Tante Es. Foto: Leendert Jansen.

der'). Er zijn maar liefst drie eigenaardigheden te melden in verband met het gebruik van *gaan*; allereerst treedt het soms als hulpwerkwoord op (als in bijv. 'U gaat het niet gaan vinden', zegt hij), een verschijnsel dat ook voorkomt in Vlaamse dialecten. Ook drukt men met *gaan* vaak uit dat iets gewoonlijk of herhaaldelijk gebeurt, als in: *ze gaan je altijd afkraken*. Opvallend is, tenslotte, *Waar ga je?* in de zin van 'Waar ga je naartoe?' Verder gebruikt men *hun* wel als onderwerpsvorm (*hun hebben gelijk*), iets dat ook in het gesproken Nederlandse Nederlands voorkomt.

68

Op het vlak van de zinsleer zijn verschillende verschijnselen te noemen, zoals het feit dat *er* soms weggelaten wordt; een voorbeeld is *Ik ben blij dat je je principes niet verloren hebt. Je had toch geen enkel*. Ook voornaamwoorden die dienst doen als (lijdend of meewerkend) voorwerp worden wel weglaten, als in: *Ik vraag in goed Surinaams-Nederlands naar een valies. 'We hebben niet.'* Erg opvallend is het gebruik van het woordje *is* om aan het begin van een zin iets als het ware in de schijnwerpers te zetten; een voorbeeld is: '*Kijk meneer, is zo denkt die Srananman: ...*' Bijzinnen moeten het soms zonder *dat* stellen, maar daar tegenover staat dan weer dat men soms *zeg* als voegwoord gebruikt, als in *Want hij weet zeg je moet baden*. En de bijzin heeft soms de woordvolgorde van de hoofdzin: *toevallig hij is laatst doodgegaan*.

Over het Surinaamse Nederlands in Suriname schrijft ervaringsdeskundige Jörgen Rayman:

In Suriname 'leg' je een boek niet op tafel, je 'zet' het op tafel. Net zoals we ook peper in de soep 'zetten'. In Suriname spreken wij ook vaak gebiedend, maar dat heeft te maken met de manier waarop mijn blanke voorouders met mijn zwarte voorouders spraken. 'Geef mij wat te drinken' klinkt heel gebiedend, maar in Suriname weet je dat de spreker bedoelt: 'Mag ik wat te drinken hebben?' Een andere 'fout' die Surinamers vaak maken, is het woordje 'als' gebruiken in plaats van 'of'. Ik zeg regelmatig: 'Ik weet niet als ik het red', in plaats van: 'Ik weet niet of ik het red'.

Onafhankelijkheid en exodus

De grootschalige migratie vanuit Suriname naar Nederland kwam in de jaren '60 op gang – in de meeste gevallen van geschoolde mensen. Kort vóór en na de Surinaamse onafhankelijkheid kwamen aanzienlijke aantallen minder geschoolde Surinamers naar Nederland. De Surinamers vormen al jaren de grootste etnische minderheid in enkele grote steden in het westen van het land. Heel veel Surinamers wonen in de wijk Bijlmer of Bijlmermeer, die in de late jaren '60 aan de zuidoostrand van Amsterdam verrezen is. Hier wonen overigens ook 'witte' Hollanders en dat zijn niet alleen kleurrijke figuren als de in 2007 overleden schrijver en vertaler August Willemsen.

Het Surinaamse Nederlands in Nederland kent een grote bandbreedte aan variatie, maar het is niet duidelijk of het taalkundig als het ware een deelverzameling vormt van het Surinaamse Nederlands zoals dat in Suriname gesproken wordt. Wat wel vaststaat is dat het aan de Noordzee gesproken Surinaamse Nederlands de voornaamste bron is van de zogenoemde Straattaal (waarover meer in het volgende hoofdstuk). Omgekeerd zal de Straattaal vermoedelijk ook het Surinaamse Nederlandse in Nederland kleuren en ook daardoor zullen de beide verschijningsvormen van het Surinaamse Nederlands naar verwachting uit elkaar groeien.

Geluidsfragmenten

Via de website van het Meertens Instituut (Nederlandse Dialectenbank / Sound bites > Opnames buiten Europa > Noord- en Zuid-Amerika > Suriname: www.meertens.knaw.nl/ndb/soundbites.php?p=Suriname) zijn opnamen uit 1965 te horen. In het laatste stukje van opname 4 begint de spreker een verhaal in het Sranantongo, maar door de reactie van de interviewer komt dat niet helemaal uit de verf. Opname 5 is voornamelijk Sranantongo; ook de vrouwelijke interviewer spreekt Sranantongo.

ANTILLIAANS NEDERLANDS

Op de Antillen en Aruba staat het Papiamentu zeer sterk; het is de voornaamste omgangstaal op Aruba, Bonaire en Curaçao, de Benedenwindse Eilanden. Op de Bovenwindse eilanden Sint Maarten, Sint Eustatius en Saba spreekt bijna

's Lands grootste kruidenier verwelkomt klanten op Curaçao in het Papiamentu.

80% van de bevolking creools Engels. Er zijn dus twee min of meer officiële bestuurstalen: het Papiamentu, op de Benedenwindse, en het Engels, op de Bovenwindse eilanden.

Het Nederlands werd in de koloniale samenleving op beperkte schaal gebruikt door de elite. Tegen die achtergrond is het niet vreemd dat het Nederlands met betrekkelijk negatieve attitudes beladen is. Het gebruik van het Nederlands is nog steeds in hoge mate klasse-gebonden, maar zelfs onder de hogere standen bestaat het Nederlands in symbiose met het Papiamentu.

Anders dan in Suriname werd het Nederlands op de Antillen tot voor kort niet als tweede taal onderwezen. De Antilliaanse taalkundige Sidney Joubert stelde in 2005 dat 'de kennis van het Nederlands op Curaçao, door de steeds grotere invloed en waardering van het Papiaments, verder achteruit zal gaan'.

In de loop van de jaren zijn veel Antillianen naar Nederland getrokken op zoek naar werk. In Nederland leven inmiddels ruim 140.000 Antillianen, de meesten afkomstig van Curaçao. Ook in Nederland dient voor de Antillianen het

Papiamento eerder als omgangstaal dan het Nederlands. De Papiamento-talige Antillianen van Curaçao en Aruba vestigden zich allereerst in Rotterdam; de Antilliaanse gemeenschap in Amsterdam is vergelijkenderwijs klein. Zoals bijvoorbeeld de in de zomer van 2015 in de Haagse Schilderswijk door de Nederlandse politie gedode Mitch Henriquez, komen deze mensen niet altijd gunstig in het nieuws. Al is dat misschien niet terecht, het zegt iets over hun plaats in de Nederlandse samenleving, maar het zal die plaats ook mede bepalen.

Kenmerken van het Antilliaans Nederlands

71

Ook het Nederlands van de Antilliaanse toplaag wijkt af van het ‘witte’ Nederlands, allereerst in de woordenschat. Uiteraard zijn er specifiek Antilliaanse woorden voor specifiek Antilliaanse verschijnselen op het gebied van flora en fauna (*dividivi*, een type boom, *wara-wara*, ‘gier’) en in de sfeer van de sociale omgang. Zo is *chon*, uitgesproken als *sjon*, ongeveer de aanspreekvorm ‘meneer, mevrouw’; *makamba* betekent ‘Nederlander, Hollander’. In het Antilliaanse Nederlands wordt net zoals in het Surinaamse Nederlands *zetten* onder meer gebruikt in de betekenis van ‘doen’, ‘stoppen’ of ‘leggen’, als in *Ik heb die brief in je postvakje gezet. Telefoon niet op de bank, zet ’m in je tas*. En voorzetsels worden soms onverwacht anders gehanteerd (*Ze liet haar koffers op de porch staan en begon het huis om te lopen*).

Op het vlak van klankleer en uitspraak is er allereerst weer de *oewee*. Verder is er een reeks verschijnselen die mogelijkterwijs samenhangen met het feit dat het Papiamento bepaalde Standaardnederlandse spraakklanken niet kent, waardoor ze in het Antilliaanse Nederlands anders worden uitgesproken. Voorbeelden zijn *heel*, ‘geel’; *skaaf*, ‘schaaf’; *skeiroe*, ‘schuier’; *hier*, ‘huur’; *bis* of *bes*, ‘bus’; *fies*, ‘vies’; *soet*, ‘zoet’; *soewak*, ‘zwak’.

Opmerkelijk is ook het vormen van Nederlandse werkwoorden op basis van een Papiamento werkwoord, als in bijvoorbeeld *stroberen* van *stroba* (‘hinderen, belemmeren’), *gozeren* van *gosa* (‘genieten’, ‘prat gaan op’), *paranderen* van *parandía* (‘op stap gaan, uitgaan, feesten’). Zoals de betekenissen van deze voorbeeldwoorden al suggereren, is dit type woordvorming vooral onder jongeren in zwang.

Allerlei Antilliaans Nederlandse verschijnselen hebben betrekking op de grammaticale verbuiging. Ook het op Curaçao gesproken Nederlands wordt onder andere gekenmerkt door een soms afwijkend gebruik van het geslacht van zelfstandige naamwoorden. Dat blijkt uit de vorm van het bepaalde lidwoord (*het verkoop, het zijde*) of van bijvoeglijke naamwoorden (*een ander reden, 'n Hollandse schilderbedrijf*) of betrekkelijke voornaamwoorden (*een bed die..., een feit welke...*).

72 In persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden lopen mannelijk en vrouwelijk soms door elkaar (*Toen de moeder zag dat de dochter hilde, trooste ze hem. De vader omhelsde haar dochter*). In elk geval in schriftelijk taalgebruik komt het wel voor dat het onderwerp in het enkelvoud en de persoonsvorm in het meervoud verschijnt – of omgekeerd, bijvoorbeeld: ... *dat deze achtergrond in de beschouwingen totnogtoe zeer weinig naar voren zijn gebracht*. En ook de onderwerps- en voorwerpsvormen van persoonlijke voornaamwoorden worden niet altijd uit elkaar gehouden, als in

Nog veel meer waard is Uw bestaan, zoals wij mensen wordt geleerd

De werkwoordsverbuiging kan afwijken, onder meer als gevolg van het feit dat het Papiamentu met losse woordjes ('partikels') doet wat het Nederlands met uitgangen doet. Voorbeelden zijn *ik zingt, hij zing*, in het Papiamentu *mi ta kanta, e ta kanta*, waar *ta* de tegenwoordige tijd voor alle persoonsvormen aanduidt.

En dan zijn er tenslotte kenmerken in verband met de zinsleer. Soms ontbreken de woordjes *er* en voornaamwoordelijk *het*. Als ze er wel zijn, dan is de hantering ervan soms opvallend anders. Voorbeelden zijn:

Ik heb drie

Zou de hemelpoort bestaan? Vliegen we bijvoorbeeld 'n keer tegen aan?

Maar weldra is het gebleken dat het de Hollanders nog steeds zijn die...

Wat ook opvalt is het voegwoord *als* in de betekenis van 'of'. Een voorbeeld:
Wilt u ons niet zeggen meneer als u van plan bent morgen een overhoring te geven?

Op de Antillen is het Nederlands voor veel mensen geen moedertaal; het Antilliaans Nederlands vertoont dan ook betrekkelijk veel Papiamentse kenmerken, bijvoorbeeld op het vlak van de werkwoordsverbuiging en het geslacht van voornaamwoorden. Is er, misschien via het Papiamentse en het Spaans of Portugees, een verband tussen het voegwoord *als* en het Joods Nederlandse voegwoord *as*? Daarnaast vertoont het Antilliaanse Nederlands betrekkelijk veel verschijnselen die algemeen voorkomen in Nederlands dat als tweede taal geleerd is door volwassenen.

Er zijn (nog) geen opnames van Antilliaans Nederlands te vinden in de Dialectenbank.

73

Overeenkomsten en verschillen

Het Indonesische en vooral het Antilliaanse etnolect van het Nederlands lijken nog niet erg diepgaand onderzocht te zijn.

Koning Willem Alexander drinkt een kopje koffie met een onderdaan. Foto: ANP/Lex van Lieshout.

Het is opmerkelijk dat de meeste Antillianen in Nederland ook Papiamentu spreken en veel Surinamers in Nederland ook Sranan. Dit betekent dat een etnolect niet pas ontstaat wanneer de sprekers massaal hun oorspronkelijke moedertaal voorgoed hebben ingeruild voor de dominante taal.

Van de meeste verschijnselen die deze drie Nederlandse etnolecten kenmerken staat het niet vast of ze altijd optreden; sommige verschijnselen zijn misschien gereserveerd voor bepaalde stijlniveaus. In het algemeen lopen stijlniveaus van ruw via ongedwongen (zoals veel mensen spreken met hun vrienden) naar formeel of zelfs plechtig. Een voorbeeld van stijlverschil in woordkeus en uitspraak: de stilistisch neutrale zin

74

De koning liet het kopje uit zijn handen vallen

wordt in een plechtige stijl

Zijne Majesteit...

en ruw

...koppie uit ze klauwe dondere

Of de aangestipte etnolectverschijnselen misschien exclusief in bepaalde stijlen gebruikt werden of worden is maar zelden bekend.

Deze drie postkoloniale etnolecten van het Nederlands hebben ook verschijnselen gemeenschappelijk. In de tabel hieronder zijn de verschijnselen opgesomd die (afgaande op de vakliteratuur) in meer dan één etnolect voorkomen.

Dat het weglaten van de woordjes *er* (als in *Je had toch geen enkel*) en *het* (*zij heeft niet meegebracht*), in alle drie de postkoloniale etnolecten voorkomt, is niet toevallig; het komt algemeen voor in Nederlands als tweede taal. Dat deze etnolecten meer gemeenschappelijke verschijnselen hebben, is opmerkelijk, omdat de oorspronkelijke talen, het Maleis, het Javaans, het Sranan en het Papiamentu weinig met elkaar gemeen hebben.

	Indonesisch NLS	Surinaams NLS	Antilliaans NLS
spraakklanken			
uitspraak v, z als f, s	√	√	√
uitspraak g als h	√		√
uitspraak w als oewee	√	√	√
tongpunt- r	√	√	+
korte uitspraak lange klinkers	√	√	
intonatie mededelende zin	√	√	
woordstructuur			
geslacht zelfst. naamwdn	√		√
geslacht bezitt. voornaamwdn	√		√
afleiding NLS werkwoord van uitheems woord	√		√
zinsbouw			
weglaten er en het	√	√	√
plaats persoonsvorm	√	√	
voegwoord als		√	√

75

Tabel 1 – Verschijnselen die volgens de geraadpleegde vakliteratuur in de drie postkoloniale etnolecten van het Nederlands voorkomen. (De tongpunt-**r** is ook in het Antilliaans Nederlands gangbaar, hoewel hij niet in de literatuur genoemd wordt, vandaar het + teken.)

Verschijnselen die verschillende etnolecten kenmerken worden soms als ‘multi-etnolect’ aangeduid. We staan hier voor een paradox: voor de taalkundige bestaan er tussen talen en ook tussen verschillende verschijningsvormen van dezelfde taal vloeiende overgangen, maar voor de spreker heeft de groep waartoe hij behoort discrete grenzen. Vormkenmerken staan tegenover niet-tastbare zaken als groepslidmaatschap, de sociale of politieke status van een taal of taalvorm en de mate waarin men zich ermee vereenzelvigd. Zulke ‘zachte’ facto-

ren hebben soms een grote invloed op de taalgebruikers en op de taal. Hoewel Serviërs en (Bosnische) Kroaten vanouds vrijwel identieke dialecten van dezelfde taal spreken, eisten de delegaties van beide partijen tijdens de vredesonderhandelingen (in Dayton, Ohio, 1995) tolken omdat ze elkaar wederzijds niet zeiden te verstaan.

Marokkaans en Turks Nederlands

In de loop van de dekolonisatie kwamen inwoners van de voormalige koloniën naar West-Europa – men denke bijvoorbeeld aan Indiërs en Pakistani in Groot-Brittannië en Indonesiërs, Molukkers en Surinamers in Nederland. Andere groeperingen hebben een andere migratiegeschiedenis, zoals de Turken en Marokkanen in landen als Duitsland en Nederland.

77

Arbeidsmigratie naar Nederland

Arbeidsmigratie is van alle tijden. Vooral in het noordoosten van ons land kende men vanaf de 17e eeuw de zogenoemde ‘Hannekemaaiers’, seizoensarbeiders in de landbouw, en ‘Kieperkerels’, marskramers, van over de Duitse grens, vooral Westfalen. Hier ligt de oorsprong van het C&A concern van de familie Brenninkmeijer, de D (Dreesmann) van V&D, de P van Peek & Cloppenburg en de ketens van de kledingwinkels Voss en Lampe.

In de loop van de 19e en 20e eeuw werd landbouw minder belangrijk en kwam de industrie op. De enorme behoefte aan arbeidskrachten had een grote aanzuigende werking. In Zuidoost-Limburg kwam in de eerste decennia van de vorige eeuw de steenkolenmijnbouw in hoog tempo op. Nieuwe werknemers werden aangetrokken vanuit andere delen van Nederland, maar ook uit verschillende andere landen. Kaderpersoneel kwam vooral uit de westelijke provincies in Nederland. In de jaren dertig vestigden zich veel mensen uit Midden-Europa, vooral uit Polen en Tsjechië in de toenmalige Mijnstreek. In 1933 bestond de grote meerderheid (4154 personen, 61,7%) van de buitenlandse arbeidskrachten in de steenkolenmijnen uit Duitsers; de anderen kwamen vooral uit Centraal- en Oost-Europese landen als Polen, Joegoslavië, Oostenrijk,

Tsjecho-Slowakije en Hongarije. Op de basisscholen in de regio waren klassen met 30 à 35 leerlingen van wie 12 à 15 met een Oost-Europese achtergrond toen geen uitzondering.

Al vóór de Tweede Wereldoorlog vestigden zich grote groepen Chinezen in Nederland. Hun aantal groeide gestaag; recente statistieken noemen 80.000 mensen van Chinese afkomst. Ze zijn verspreid over vrijwel alle plaatsen in Nederland – wat samenhangt met het feit dat velen van hen werkzaam zijn in de restaurantsector, die uiteraard niet gediend is bij een te grote concentratie.

Het vacuüm aan arbeidskrachten in de industrie, dat een gevolg was van de overgang naar de diensteneconomie, zoog ‘gastarbeiders’ naar West-Europa. Na de Tweede Wereldoorlog, vooral in de jaren zestig, kwam in Nederland de arbeidsmigratie uit de landen rond de Middellandse Zee op gang. In bepaalde regio’s, zoals de toenmalige Mijnstreek, streken aanzienlijke aantallen Italianen en Spanjaarden neer. Landelijk kwam het accent in de emigratie al gauw op Noord-Afrika en Klein-Azië te liggen: de meeste arbeidsmigranten kwamen uit Marokko en Turkije.

Sommigen menen dat de spreektaal van migrantenjongeren – over wie wel gezegd wordt dat ze vaak een ‘taalachterstand’ hebben – geleid heeft tot een algehele teruggang in de beheersing van het Nederlands onder de jeugd. Dat klopt maar ten dele; veel migranten beheersen het Standaardnederlands uitstekend en sommigen beheersen een Nederlands dat haast zo keurig is als dat van Mehmet Pamuk, een creatie van Kees van Kooten: www.youtube.com/watch?v=1nxJgkXNDCM. Dat jongeren uit migrantengezinnen minder aan het Nederlands zijn blootgesteld is logisch. Om te beginnen wordt thuis niet zelden een andere taal gesproken; ook hebben de ouders vaak een laag niveau van scholing; ten slotte zitten veel van deze kinderen op scholen met een grote meerderheid van leerlingen die eveneens uit migrantengezinnen komen. Het is

Johnny van Doorn beschrijft in een verhaal in *Mijn kleine hersentjes* een man die ‘in de oertijd van het Chinese eetwezen’ in een Chinees restaurant bij de ober ‘een portie Chinees’ bestelde. ‘De Chinese ober reageerde ad rem. Met de vlakke hand sloeg hij kwiek op zijn achterwerk en in zijn leuke tongval vroeg hij: “Een stuk van de bil? U kannibaal?”’

begrijpelijk dat kinderen afkomstig uit grote migrantengroepen, zoals de Turkse of Marokkaanse Nederlanders, op termijn ook een Nederlands etnolect ontwikkelen, vergelijkbaar met het Surinaams Nederlands en het Indisch Nederlands.

Het Roots of Ethnolects-project: doelen

Tien jaar geleden is er aan de Radboud Universiteit en het Meertens Instituut (met steun van NWO, Meertens en Radboud) door Pieter Muysken en de auteur een groot onderzoeksproject gestart, genaamd 'The Roots of Ethnolects; a Comparative Experimental Study'. Het project, dat zich richt op de etnolecten die gesproken worden door jonge Turkse en Marokkaanse Nederlanders in Amsterdam en Nijmegen, heeft drie doelen.

79

Het eerste doel is de wortels bloot te leggen van deze verschijningsvormen van het Nederlands. Die wortels worden in drie richtingen gezocht:

1. Komen er elementen uit de oorspronkelijke moedertaal van de eigen etnische groep in voor? In hoeverre is er sprake van vermenging? Denk bijvoorbeeld aan het feit dat in het Cocoliche (hoofdstuk 3) Spaanse spraakklanken die het Italiaans niet kent oorspronkelijk vervangen zijn door de Italiaanse spraakklanken die daar het meest op lijken.
2. Vinden we in de etnolecten de sporen terug van de verwerving van het Nederlands als tweede taal door de eerste generatie migranten? Zijn er, anders gezegd, verschijnselen die kenmerkend zijn voor tweede taalverwerving, ongeacht de vraag om welke eerste talen het gaat? Dergelijke verschijnselen zijn typisch voor fases in het proces van taalverwerving; een voorbeeld is afwijkend woordgeslacht, als in *de leuke meisje, die daar loopt*.
3. In hoeverre putten de etnolecten uit de omringende dialecten, meestal stadsdialecten? Jonge Nijmeegse of Antwerpse Marokkanen en Turken spreken woorden als *wat, dat* en *niet* wel eens uit als *wa, da* en *nie*. Afwijkend woordgeslacht is in sommige woorden ook een dialectverschijnsel; zo is *wijk* in het stadsdialect van Utrecht een 'het-woord'.

Afgeleide vragen zijn: welke rol spelen etnolecten in het behoud en de ontwikkeling van de inheemse stadsdialecten? En welke kenmerken van de lokale inheemse stadsdialecten worden opgenomen in de etnolecten en welke niet?

De Vlaamse onderzoeker Jürgen Jaspers stelt dat ‘niet-blanke’ scholieren het Antwerps dialect associëren met ‘boze blanken en/of racisten’. Niettemin bedienen ze zich ervan om hun eigen ‘assertiviteit te onderstrepen en zich te distantiëren van talig incompetenten nieuwkomers’ en voor ‘de constructie van een uit Antwerpen afkomstige arbeidersidentiteit.’ Daartoe bedienen ze zich van dialectvormen als *ksen* voor ‘ik ben’, *zedde* voor ‘ben je’, *gulle* en *z’hun* voor ‘jullie’ en ‘zij’, zogenoemde dubbele ontkenningen, verkleinvormen als *zakske* en *kopiekes* voor ‘zakje’ en ‘kopietjes’, en dialectwoorden als *poepen* voor ‘neuken’.

80 Maar het gebruik van een lokaal dialect hoeft geen imitatie te zijn of het zich eigen maken van een spreekstijl; soms is het de neutrale stand van een spreker met een andere achtergrond. Zo zei de Marokkaanse Utrechenaar Nouredine bijvoorbeeld *Hij heb zijn eigen goed drin gedraaid*. En in een reportage in de *VPRO*-gids werd de voetballer Patrick Kluivert (vader oorspronkelijk uit Suriname, moeder van Curaçao) aangehaald. In een nog onbezorgde fase van zijn toen al schitterende carrière, op de dag dat hij zijn rijbewijs behaalde, werd hem gevraagd of hij al had ‘nagedacht over zijn eerste auto. “Ik denk een Opel Astra, een zestienklepper”, zegt hij met een onvervalst Amsterdam accent.’

Het tweede doel van het onderzoek is vast te stellen of etnolectsprekers ook andere verschijningsvormen van de taal beheersen. Zo ja, spreken ze dan ook de standaardtaal? En wanneer wordt het etnolect ingezet en wanneer de andere taalvormen? Zoals duidelijk is geworden uit Noord-Amerikaans onderzoek onder mensen met Italiaanse en Griekse voorouders, ontwikkelt een etnolect zich in de loop van het leven van veel sprekers tot een spreekstijl die vooral ingezet wordt tegenover leden van dezelfde groep of wanneer men om een andere reden zijn identiteit wil benadrukken. Een aardige illustratie wordt gevormd door de gewraakte opmerkingen die de Amerikaanse senator Harry Reid in 2008 maakte over Barack Obama: ‘light-skinned’, ‘with no Negro dialect, unless he wants to have one.’

Veel etnolectsprekers beheersen ook inheemse verschijningsvormen van de heersende taal – vaak de prestigieuze standaardtaal. Denk bijvoorbeeld aan Ahmed Aboutaleb, sinds 2009 burgemeester van Rotterdam.

Voor hun kansen in de Nederlandse of Vlaamse samenleving zijn 'onze' Turken, Marokkanen en Antillianen uiteraard gediend bij aandacht voor en hulp bij het leren van de onderdelen van Nederlandse taal die zij nog niet helemaal beheersen. Maar het is ook interessant en nuttig om te kijken naar wat ze in hun Nederlands ook nog kunnen dat 'kaaskoppen' niet kunnen. En dit leidt naar de vraag naar de levensduur van etnolectverschijnselen: houdt men voor onderling gebruik willens en wetens vast aan bepaalde niet-standaardverschijnselen om een 'wij-gevoel' uit te drukken? Zullen de etnolecten in sommige opzichten mogelijk zelfs van het Nederlands vandaan groeien, zoals in het geval van het blanke en het zwarte Engels in een stad als Philadelphia (geschetst in het vorige hoofdstuk)?

81

Het derde doel van het onderzoek is vast te stellen of het etnolect zich ook voorbij de eigen etnische groep verbreidt. Worden etnolectkenmerken overgenomen door leden van andere etnische groepen?

In een onderzoek in de stad Buffalo in de Amerikaanse staat New York liet

Straatbeeld in Philadelphia.

men aan inwoners van de stad fragmentjes horen van de spraak van inwoners van de wijk West Side in Buffalo. De onderzoekers stelden vast dat één en hetzelfde fragmentje door de één correct werd geïdentificeerd als het Engels van een Italiaan en door de ander als dat van de wijk West Side. Hoe jonger de beoordelaars van de fragmentjes, hoe vaker men de stadswijk in plaats van een etnische groep aanwees. In de Canadese stad Toronto lijkt de uitspraak van het woord *sandwich* als *sangwich*, typisch voor -opnieuw- de etnische Italianen, zich te verbreiden naar de etnische Grieken in East End, een wijk waar beide groepen samenleven. Uit onderzoek in Hamburg en andere Duitse steden bleek dat etnolectkenmerken soms ook overgenomen worden door de leden van de autochtone bevolking.

Zoals naar voren kwam in hoofdstuk 2, is de karakteristieke ‘Amsterdamse’ uitspraak van de *s* als *sj* waarschijnlijk afkomstig uit het Joodse Nederlands of, indirect, het Jiddisch. Als dat zo is, dan is dit een geval van wederzijdse beïnvloeding: niet alleen ontleent het etnolect bepaalde kenmerken aan (onder meer) de plaatselijke dialecten, maar het geeft tegelijkertijd een nieuwe impuls aan het stadsdialect. De Amsterdamse uitspraak van de *s* zou dan een recycling-product zijn.

Straattaal en consorten

Welke rol spelen etnische minderheden in het behoud en de verandering van stadsdialecten? Hun invloed op het lokale dialect lijkt zich mede te voltrekken via Straattaal, nieuwe, gemengde taalvormen die zowel gesproken worden door de jonge leden van etnische minderheidsgroepen als door ‘witte’ jongeren. Straattaal ontleent woorden en uitspraakeigenaardigheden aan etnolecten, maar ook aan de etnische talen, het Engels en de lokale dialecten – en verbindt zo het globale met het lokale. Een voorbeeld is *ik zweer*, dat ontleend is aan het Arabische *whallah* of het Turkse *vallah*, ‘(ik zweer) bij Allah’. Omgekeerd vinden we in etnolecten elementen uit de Straattaal.

Kenmerkend voor Straattaal is het grote aantal woorden en uitdrukkingen uit allerlei verschillende talen, zoals Sranan (*doekoe*, ‘geld’, *tori*, ‘verhaal’), Arabisch (*hamdoulah*, ‘God zij dank’), Engels (*chill*), Spaans (*com esta?* ‘hoe gaat het?’), of Papiaments (*con ta bai?*, ‘hoe gaat het?’). Daarnaast bevat Straattaal

uitdrukkingen uit de hiphop cultuur (*da bomb*, ‘uitstekend’) en nieuw gemaakte woorden en verkortingen (*dissen* van ‘disrespect’; *para* van ‘paranoia’, en ook plaatsnamen als *Damsko*, Amsterdam, *Allie*, Almere, *Grontjie*, Groningen). Ook krijgen bestaande woorden nieuwe betekenissen, zoals bijvoorbeeld *moeilijk*, dat gebruikt wordt in de betekenis ‘prachtig; fantastisch’ en *strak*, ‘geweldig; fantastisch’. Daardoor heeft het ook iets van een geheimtaal. Vooral in Rotterdam bevat Straattaal veel Kaapverdische elementen (zoals *menina*, ‘meisje’). In het algemeen is er erg veel variatie, tussen steden, maar ook tussen sprekers; daardoor maakt Straattaal het de sprekers mogelijk hun diverse identiteiten uit te drukken in hun taalgebruik. Bovendien verschilt het Straattaalgebruik nog tussen situaties. Interessant is de drietalige Straattaal uiting (gesignaleerd door René Appel):

Wahed faja actie

Hierin is *wahed* Arabisch voor het onbepaalde lidwoord ‘een’ (zie hieronder), en *faja* Sranantongo (van het Engelse *fire*, ‘vuur’) voor ‘verschrikkelijk’ of ‘lastig’.

Buitenlandse vormen van wat in Nederland bekend staat als Straattaal zijn Rinkebysvenska (aangestipt in hoofdstuk 3), Jallanorsk oftewel Kebab Norsk (Noorse Straattaal), Kiezdeutsch (Straattaal in grote Duitse steden, in het bijzonder Berlijn) en Jafaican (Londen; zie hoofdstuk 3). Al deze aanduidingen zijn scheppingen van de media. Deze taalvormen worden allemaal gesproken in grote steden en ze zijn allemaal geworteld in massale migratie en in de socialisatie van jonge mensen in hechte, meertalige vriendengroepen met vaak slechte vooruitzichten op werk of andere economische vooruitgang. Vehikels voor de jongerentalen die zich zo ontwikkelen zijn, behalve de massamedia, ook populaire muziek, vooral hiphop. Ook internet en de sociale media spelen een grote rol en jongerentaal is veelal een voorname bron voor chattaal, de geschreven informele taal van sms, Whatsapp en verwante toepassingen van de smart phone. Onlangs verscheen er een boek met 14 studies (ruim 300 bladzijden) over jongerentaal in een reeks van talen in verschillende werelddelen; volgens het trefwoordenregister komt ‘internet’ in het boek 8 keer aan de orde, ‘Youtube’ 9 keer en ‘rap’ of ‘rapper’ maar liefst 15 keer.

De meeste sprekers van Straattaal of buitenlandse tegenhangers zijn jongeren, de sprekers van etnolecten zijn daarentegen van alle leeftijden. Taalkundig ontlenen jongerentalen, zoals Straattaal, hun eigenheid vooral aan woorden, uitdrukkingen en vaak ook een accent; ze zijn betrekkelijk vluchtig en erg veranderlijk. Etnolecten zijn stabiel en draaien meer om systematische klankverschillen en om eigenaardigheden op het gebied van de woordstructuur en de zinsleer.

De Mokro's en hun plek op de Nederlandse taalmarkt

84 Een voornaam bestanddeel van Straattaal is het Nederlands zoals dat veelal gesproken wordt door Marokkaanse jongeren (oftewel Mokro's, een Suri-naamse aanduiding). Het is niet zo dat alle leden van de Marokkaanse gemeenschap in Nederland en Vlaanderen op dezelfde manier praten. De onderlinge verschillen hebben te maken met de moedertaalachtergrond (Berber of Arabisch), de vraag of de spreker de eerste of een latere generatie migranten vertegenwoordigt en de regio, zowel regio van herkomst als regio in het Nederlandse taalgebied. Marokko is een meertalig land. Voor een groot deel van de bevolking is de moedertaal het Marokkaans-Arabisch, dat zoals de meeste verschijningsvormen van het Arabisch alleen gesproken wordt. Een kleiner deel spreekt thuis een Berbertaal. Als cultuur- en schrijftalen dienen het Frans en het 'Klassieke' Arabisch, maar lang niet alle Marokkanen beheersen die talen. De taalachtergrond van Marokkaanse immigranten is dus niet eenduidig. In Nederland en Vlaanderen kiezen ze door die meertalige achtergrond onderling eerder voor het Nederlands dan pakweg Turkse migranten (die veelal Standaardturks geleerd hebben). Door het veelvuldige onderlinge gebruik krijgt het etnolect de kans om zich te ontwikkelen.

Veel meer dan het Turkse Nederlands heeft het Marokkaanse Nederlands carrière gemaakt. Volgens de Utrechtse taalwetenschapper Jacomine Nortier verspreiden elementen ervan zich naar het taalgebruik van Turken, Afghanen, Somaliërs, Grieken – en daarnaast naar (wat Jaspers zou aanduiden als) blanke Nederlanders, waaronder rappers. Voor zover het daarbij om het accent gaat, wordt dit wel aangeduid als Murks (een samentrekking van Marokkaans en Turks) en kenmerkend daarvoor is onder andere de uitspraak van de z die tot

Illegale gastarbeiders in een pension, Amsterdam (1975).

Foto: Peter Martens/nfa, coll. Nederlands fotomuseum.

stand komt door de tongpunt tegen de voortanden te zetten, een *g* die niet achter in de mond maar in de keel gevormd wordt, en het vaak niet uitspreken van niet-beklemtoonde klinkers, vooral de schwa, dat wil zeggen de klinker in een woord als *de*. Interessant genoeg bleken jongeren met een Berber achtergrond dit namaak-Marokkaans Nederlands niet erg geloofwaardig te vinden, maar ze namen er voor het merendeel ook weer geen aanstoot aan.

Onlangs onderzocht de Leidse taalkundige Maarten Kossmann wat hij aanduidt als ‘Marokkaans gekleurd Nederlands’ in chatberichten. Het taalgebruik blijkt opvallend speels en doorspekt met (meestal milde) ironie. Ook becommentariëren de chatters elkaars taalgebruik soms; een voorbeeld daarvan is:

Dat is geen negertaal à hoofd

Dat *à hoofd* is een woord-voor-woordvertaling van een Berberse aanduiding voor wat wij misschien *domoor* zouden noemen. Verder bevat deze chattaal veel tussenwerpsels als *iwa* (iets als het Nederlandse stopwoordje *nou*). Daarnaast worden onbepaalde telwoorden als *wahed* [waħəd] en *izjen* [ɪʒ:ən] gebruikt; het eerste is Arabisch, het tweede Berbers en beide verwijzen naar een (bepaalde) persoon met wie de toegesprokene zich niet kan identificeren en wiens identiteit verder ook niet relevant is – vergelijk het Nederlandse *een* in *Komt een man bij de dokter of de één of andere man die...* Buitenstaanders gebruiken in chatberichten beide vormen naast elkaar en ook in een andere grammaticale rol – namelijk als versterker als in *een wahed man, die wahed kereel*, wat dus in feite vertaald zou moeten worden als ‘een één of andere kereel’ en ‘die een kereel’.

Het Marokkaanse Nederlands vertoont op enkele punten gelijkenis met het in hoofdstuk 3 besproken Cocoliche, het van oorsprong Italiaans gekleurde en enigszins vereenvoudigde Spaans van Buenos Aires. Het Cocoliche is ontstaan in kringen van Italianen voor wie het Spaans een tweede taal was, maar verbreidde zich naar andere dan de oorspronkelijke groepen. In dat proces zijn veel kenmerkende eigenschappen verdwenen, en enkele andere kenmerken uitvergroot. Hierbij gaat het vooral om de uitspraak van bepaalde spraakklanken. Het resultaat is ‘gemediatiseerd’ (via het theater, in het geval van het Marokkaans Nederlands ook door tv, film en rapmuziek) en het vehikel geworden van grap en rol. In dit laatste opzicht vertoont het Marokkaans Nederlands ook een gelijkenis met het Türkendeutsch (zie hoofdstuk 3).

Misschien lijkt de verbreiding van gefilterde en opgepoetste verschijningsvormen van het Marokkaans Nederlands in bepaalde opzichten ook op het *wannabe* Amerikaans van sommige Britse rocksterren; zij bedienen zich dan van verschijnselen als het ‘flappen’ van de *t* die tussen twee klinkers in staat (*better* klinkt ongeveer als *bedder*), een slot-*r* die hoorbaar uitgesproken wordt, de uitspraak van de tweeklank in woorden als *my life* als eenklank *aa* (*maa laaf*) en dergelijke. Geen enkel dialect van het Britse Engels kent al deze kenmerken, hoewel enkele verschijnselen op de Britse eilanden inheems zijn. De zangers denken er misschien een ruige indruk mee te maken, maar het resultaat is volgens sommige geleerden een ongeloofwaardig namaak-Amerikaans Engels.

Demografie en onderwijs; enkele statistieken

Hoe groot is het aandeel van de Marokkanen en Turken in de bevolkingsopbouw van de Nederlandse samenleving? Eind december 2014 telde Nederland 16.821.000 inwoners. Hiervan waren volgens het CBS 1.597.000 'Westerse autochtonen' en 1.989.000 'Niet-westerse autochtonen'. In de laatste groep behoren de Turken (396.000), de Marokkanen (375.000), de Surinamers (348.000) en de Antillianen (147.000) tot de grootste etnische groepen. Sedert ongeveer 2007 vindt de grootste immigratie plaats vanuit Oost-Europa, met als voornaamste herkomstlanden Polen, de voormalige Sowjet-Unie, Roemenië, Bulgarije en Hongarije. Het is denkbaar dat de huidige vluchtelingenstroom uit landen als Syrië, Afghanistan en Somalië de statistieken in de komende tijd doet kantelen.

Turken vormen dus voorsnog 2,35% en Marokkanen 2,23% van de Nederlandse bevolking. Nou moeten die cijfers omzichtig gehanteerd worden, want om te beginnen gaat het hier uitsluitend om de geregistreerde gevallen. Herkomstgroepen vertonen bovendien intern veel meer verscheidenheid dan men vaak aanneemt; het land van herkomst zegt niet altijd alles over bijvoorbeeld godsdienstige of etnische achtergrond. Tenslotte groeit het aandeel 'gekleurde' autochtonen (derde en volgende generaties 'migranten', wier ouders in Nederland geboren zijn). Niettemin geven de cijfers een indruk van het aandeel van de diverse groepen in de Nederlandse samenleving.

Wat is het vooruitzicht van de tweede en latere generaties? Hoe doen zij het in de grote 'sorteermachine' van het onderwijsstelsel, dat 'leerlingen via labyrinthische vertakkingen op hun eigen nisje binnen de arbeidsmarkt voorbereidt' (zoals de socioloog De Swaan het eens omschreef)? De cijfers in het volgende tabelletje betreffen het landelijk gemiddelde aandeel van enkele van de eerder genoemde groepen in de 3e leerjaren van drie gangbare typen middelbare school: beroepsonderwijs, algemeen vormend onderwijs en voorbereidend wetenschappelijk onderwijs.

	autochtoon	Turks	Marokkaans	Surinaams	Antilliaans
VMBO totaal	51	77	74	66	71
HAVO	26	16	18	20	18
VWO	23	7	8	13	11

Tabel 2 – Aandeel in % van verschillende groepen in de derde leerjaren van drie typen middelbaar onderwijs. Bron: CBS Jaarrapport Integratie 2014.

88

De proporties Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders in het VMBO liggen 15 tot 26 procentpunten hoger dan dat van de autochtonen. De aandelen Turkse en Marokkaanse Nederlanders in het HAVO zijn ruim twee keer zo groot als die in het vwo, dat van de Antillianen bijna twee keer zo groot; dat steekt schril af bij de proporties voor de autochtonen. Niemand zal aannemen dat de jonge Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders minder getalenteerd zijn dan de autochtone Nederlanders; de oorzaak van deze kloof moeten we waarschijnlijk eerder in omgevingsfactoren zoeken.

In verband met de toegang tot het middelbare en het vervolgonderwijs heeft de etnische achtergrond kennelijk de rol overgenomen die eerder gespeeld werd door leeftijd: vóór de Tweede Wereldoorlog had 42% van de Nederlandse bevolking alleen basisonderwijs genoten, in 1959 was dat percentage gestegen tot meer dan 80%. Het ongunstige effect van etnische achtergrond op onderwijssucces is verontrustend. Het goede nieuws is dat sedert 2003 het aandeel voortijdige schoolverlaters (dat onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders verreweg het hoogst was) in alle groepen fors gedaald is, en overigens in alle groepen het sterkst onder de vrouwelijke leerlingen.

Bevindingen uit het Roots of Ethnolects-project

Om de vragen in verband met de drie doelen van het *Roots of Ethnolects*-project te beantwoorden zijn groepjes in Nederland geboren en getogen Marokkaanse en Turkse jongens van tien tot twaalf en achttien tot twintig jaar oud opgenomen in Amsterdam en Nijmegen; zij voerden gesprekken met elkaar en met van oorsprong Nederlandse ('witte') jongeren. In totaal hebben er 93 jongens

meegedaan en zijn er 155 gesprekken van ongeveer een uur opgenomen. (De gesprekken werden georganiseerd en opgenomen door Wouter Kusters, Esther van Krieken, Mohamed Ajaoud, Ariën van Wijngaarden, Hanke van Buren, Özlem Catak en August de Feniks.) De jongens met een Marokkaanse of Turkse achtergrond waren allemaal tweetalig en het Nederlands was één van hun moedertalen.

De Duitse schrijver Feridun Zaimoglu heeft zich wel eens hardop afgevraagd waarom er altijd alleen naar zijn *Migrationshintergrund* en nooit naar zijn *deutschen Vordergrund* verwezen werd.

89

De opnames toonden opvallende verschijnselen van velerlei aard. Wat de *woordstructuur en zinsleer* betreft: een eerste opvallend fenomeen is het soms weglaten van voornaamwoorden die dienen als lijdend voorwerp, zoals bijvoorbeeld in:

Waarom doe je [me] na?

van voornaamwoorden die fungeren als onderwerp:

Hoezo, wat voor spelletjes moeten [we] dan?

van *er* in verschillende functies (zoals in het vorige hoofdstuk naar voren kwam, gebeurt dit ook in het Indisch, Surinaams en Antilliaans Nederlands):

Ja maar hij zegt [er] niks over.

Hij heeft [er] negen gedaan. Ik heb er acht gedaan.

van onbepaalde lidwoorden, als in:

En mag ik [een] dambord gaan halen bij groep uh zes?

en van hulp- en koppelwerkwoorden (zoals ook in het Indisch Nederlands en in het Afro-American Vernacular English; zie de hoofdstukken 4 en 3 hierboven):

Mijn broertje [is] rijk geworden.

Daarnaast is er veel variatie in de wijze waarop bezitssrelaties uitgedrukt worden:

mij oom

Dat is jouw huis van je moeder.

Op de eerste plaats staat Marokko z'n vlag.

90 Verder vinden we ook bij deze sprekers *hun* als onderwerp van de zin, zoals in:

Als hun niet meegaan, is d'r niks aan

Ook veralgemenen de Turkse en Marokkaanse jongemannen zelfstandige naamwoorden naar één enkel geslacht en het is de moeite waard om daar iets uitgebreider bij stil te staan. Het veralgemenen van het woordgeslacht komt tot uiting in de keus van het bepaalde lidwoord – *de* in plaats van *het*:

Ja is goed maar sluit de onderwerp dan, sluit de onderwerp.

het aanwijzend voornaamwoord – *deze/die* in plaats van *dit/dat*:

Dit weekend was die, eh hoe heet die feest ook alweer?

Meester, deze plein is een beetje raar.

het bijvoeglijk naamwoord:

Tegenwoordig komt de krant altijd met eh met negatieve nieuws.

Hij had gele haar.

en het betrekkelijk voornaamwoord:

Een meisje die naar je kijkt.

Kan het veralgemenen van het woordgeslacht Turkse of Marokkaanse wortels hebben? Het Marokkaans Arabisch en het Berber kennen grammaticaal geslachtsonderscheid in verschillende onderdelen van de grammatica. Alle zelfstandige naamwoorden zijn òf mannelijk òf vrouwelijk. Woorden die uitgaan op *-a* zijn vrouwelijk en sommige woorden kunnen vrouwelijk gemaakt worden door er een *-a* aan toe te voegen, zoals bijvoorbeeld *ustad*, ‘leraar’, *ustada*, ‘lerares’. Ook aanwijzende voornaamwoorden en bepaalde lidwoorden worden verbogen voor grammaticaal geslacht: *dak* ‘die (mannelijk)’ en *dik* ‘die (vrouwelijk)’. Het Turks heeft geen noemenswaardig grammaticaal geslachtsonderscheid. Vinden we dus vooral afwijkingen van het Nederlandse grammaticale geslacht onder sprekers met een Turkse achtergrond?

91

Ook in het moderne gesproken Nederlands is iets als *het meisje die daar loopt* niet ongewoon. Is hier sprake van een overname uit de etnolecten? Of ligt het omgekeerd en wordt dit etnolectkenmerk versterkt door een tendens die in het autochtone Nederlands al aanwezig was? In het Standaardnederlands is, anders dan in het Duits, het grammaticale onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke zelfstandige naamwoorden vervaagd, waardoor er nog maar twee in plaats van de oorspronkelijke drie woordgeslachten zijn. En er is geen enkele reden waarom het Nederlands niet met één enkel woordgeslacht toe zou kunnen – dat doet het verwante Engels immers ook. Bovendien is er een lichte tendens om in het enkelvoud bijvoeglijke naamwoorden die volgen op een onbepaald lidwoord en voorafgaan aan onzijdige zelfstandige naamwoorden te voorzien van een *e*-uitgang: *een kleine kind*, de enige omgeving waarin dat volgens de grammaticale voorschriften van de Nederlandse standaardtaal niet mag. Door ook hier een uitgang toe te voegen zou een eind worden gemaakt aan een uitzonderingstoestand.

Afwijkend woordgeslacht is vrij gangbaar in etnolecten en vaak ook in de daarop voortbouwende jongerentaal die ook door allochtone jongeren gesproken wordt. Straattaal: *de meisje die*; Kiezdeutsch: *mein Schwester*, Kebab Norsk: *venninnen min* (‘mijn vriendin’). In de Kebab Norske woordgroep figureert de mannelijke uitgang *-en* en het mannelijk verbogen bezittelijk voornaamwoord *min*.

Op het gebied van *klankleer en uitspraak* vinden we in de Turks en Marokkaans Nederlandse opnames voor het *Roots of Ethnolects*-project een reeks verschijnselen waarvan er enkele al diepgaand onderzocht zijn. Sommige van die verschijnselen zijn specifiek voor een bepaalde etnische groep, andere eerder voor een plaatselijk of regionaal dialect. Onder de medeklinkers vinden we onder meer de volgende verschijnselen:

92

- de uitspraak van de *z*: met de tongpunt tegen de voortanden (wel aangeduid als ‘scherpe’ of ‘dentale *z*’) en soms ook extra lang. De *z* kent dus meer verschillende varianten dan het inheemse Nederlands, waar de *z* uitgesproken wordt als *z* of *s*
- enkele Turks Nederlandse sprekers laten soms de *n* weg uit woorden als *mens* – de klinker (hier dus de *e*) wordt dan enigszins nasaal uitgesproken, zoals in het Frans en het Surinaamse Nederlands
- de stemloze plofklanken *p*, *t* en *k* worden aangeblazen uitgesproken, zoals in Engelse woorden als *tea* en *pit*
- de slot-*t* of -*d* valt soms weg na een voorafgaande medeklinker als in bijvoorbeeld *zacht*, *licht*, *recht*, *zegt* of *gezegd* en ook in woordjes als *wat*, *dat* en *niet*. Dit verschijnsel doet zich in onze opnames vrijwel alleen onder de Nijmeegse sprekers voor
- de variatie tussen ‘harde’ en ‘zachte *g*’ is vanouds regiospecifiek. Veel van onze Turks en vooral Marokkaans Nederlands sprekers hebben nog een derde variant; die wordt heel ver naar achteren, bij de huig uitgesproken
- *sjch* of *sjg* voor *sch* als in *school* en *schrijven*, maar ook als de *s* en de *g* tot verschillende woorden behoren, als in bijvoorbeeld *is goed*. Dit verschijnsel is opvallend en het wordt door sommige autochtone Nederlanders afgekeurd; volgens Kossmann is er onlangs iemand met een Marokkaanse achtergrond die in Leiden op een call center werkte ontslagen omdat hij alle woorden met *sch* (*school*, *scheel*, *schrijven* enzovoort) uitsprak met *sjg* of *sjch*
- in woorden als *katje* en *handje* en in woordsequenties als *had je*, *weet je broer* en *zit jouw zus*, waarbij een *j* volgt op een *t*-klank, wordt deze opeenvolging veel meer uitgesproken als *tsj* dan in het Standaardnederlands

Aan de uitspraak van de klinkers valt onder meer het volgende op:

- in de spraak van de Nijmeegse jongens klinkt de klinker *e* (in woorden als *vent*, *lekker*) soms *a*-achtig
- de tweeklank die gespeld wordt als *ij* of *ei* klinkt in Nijmegen en in Amsterdam soms als een lange *e* (als in Standaardnederlands *vent*, *lekker*). Eén van de opgenomen 18-jarige Marokkaanse Amsterdammers zei bijvoorbeeld:

En 't is ook vèèliger in het verkeer dus ja

93

In Amsterdam kan de *ij* of *ei* ook klinken als een *aa* – vandaar het oude grapje: ‘Wat is een aristocraat? Wat is een democraat? En wat is een papiekraat?’ Waarbij het antwoord op de laatste vraag luidt: ‘een pijpje krijt’.

- de Standaardnederlandse tweeklank *ui* correspondeert in Nijmegen vaak met een *uu* (*uit* is dan *uut*) en in Amsterdam als de klinker in leenwoorden als *freule*, *oeuvre*
- de lange klinkers *ee*, *eu* en *oo* worden vaak uitgesproken als *ei*, *ui* en *ou*
- Turks en vooral Marokkaans Nederlands heeft soms een staccato ritme
- en dit lijkt samen te hangen met het verkorten van lange klinkers (waarvoor bijvoorbeeld *maan* lijkt op *man*), het weglaten van slot-klinkers en tegelijkertijd het in lopende spraak gebruiken van de volle vormen van woordjes als *er* en *het* (*het is er donker* in plaats van *ut izzur donker*). Dit laatste is voor ‘witte’, eentalige moedertaalsprekers van het Nederlands niet ‘fout’, maar soms wel ongewoon; op zijn minst maakt het een plechtige indruk.

Een deel van de verschijnselen die we tegenkomen (zoals bijvoorbeeld een afwijkend geslacht van zelfstandige naamwoorden en variatie in de uitspraak van de *ui*) zijn gevolgen van de verwerving van het Nederlands als tweede taal. Veel tweedetaalleerdersfouten worden weggefilterd door de tweede en latere generaties, maar enkele niet. De vraag is of de overblijvende verschijnselen nog als ‘fouten’ beschouwd kunnen worden. Een deel van deze verschijnselen dringt

ook door in Straattaal; voorbeelden zijn afwijkend woordgeslacht, de keel-*g* en de lange stemhebbende uitspraak van de *z*.

Z, ij/ei, a/aa en geslacht onder de loep

Op enkele van de voornaamste bevindingen van het onderzoek van de variatie in de uitspraak van de *z*, de *ei/ij*, de korte en lange *a* en het woordgeslacht gaan we hieronder dieper in.

94 Voor de *z* vinden we minstens 4 uitspraakvarianten: *z* ('stemhebbend'), *s* ('stemloos'), scherp (met de tongpunt tegen de voortanden, oftewel dentaal) en lang. De eerste twee uitspraakvarianten zijn inheems; vooral in het noorden en noordwesten wordt de *z* veelal als *s* uitgesproken. De beide laatste varianten hebben hun wortels in de oorspronkelijke moedertaal van één van de groepen in kwestie.

De lange *z* heeft zijn oorsprong in het Marokkaans Arabisch en Berbers. In het Marokkaans Arabisch worden medeklinkers als *s*, *z*, *d*, *t* en *n* soms verlengd en dat heeft dan gevolgen voor de betekenis. Voorbeelden zijn *kdeb*, 'liegen', naast *keddab*, 'leugenaar' en *kasar*, 'breken' (onovergankelijk als in 'het plankje breekt doormidden') naast *kassar*, 'breken' (overgankelijk als in 'Gerard breekt het plankje doormidden'). Ook speelt het een rol in de vorm van het bepaalde lidwoord, die verschilt met de spraakklanken aan het begin van het daaropvolgende zelfstandige naamwoord. Als dat begint met *s*, *z*, *d*, *t* en *n*, dan bestaat het lidwoord uit de verlenging van de medeklinker (*dar* 'huis', *ddar*, 'het huis', *zenqa*, 'straat' *zzenqa* 'de straat'). In de dialecten van het Berbers worden sommige medeklinkers soms ook verlengd aan het begin van de lettergreep.

Marokkaans en Turks Nederlandse jongemannen blijken, in tegenstelling tot 'witte' Nederlandse jongemannen, de *z* soms 'scherp' (dentaal) uit te spreken; voor de Marokkaanse Nederlanders in beide steden hangt dit samen met de achtergrond van de toegesprokene, en de meeste scherpe *z*'en maakt men tegenover mede-Marokkanen en de minste tegenover autochtone Nederlanders. Turks Nederlandse jongens maken de meeste 'scherpe' *z*'en tegenover mede-Turken en de minste tegenover autochtone Nederlanders, maar dit patroon vinden we alleen in Nijmegen. Hoewel de Marokkaans Nederlandse

Koningsdag in multicultureel Amsterdam. Foto: Roeland Koning, Amstelveen.

jongemannen voorop lopen in het spreken met een ‘scherpe’ z, is er verder geen groot verschil tussen de Marokkaans Nederlandse en Turks Nederlandse jongemannen, dus we kunnen de ‘scherpe’ z beschouwen als een multi-etnolect verschijnsel.

De jongens van Nederlandse komaf spreken de z beduidend vaker als s (dus ‘stemloos’) uit dan de Marokkaans en Turks Nederlandse jongens; na een plof- of wrijfklank wordt de z door de Marokkaans en Turks Nederlandse jongens vaak als z uitgesproken, maar nooit door de autochtone Nederlandse jongens; die altijd *totsiens* zeggen waar sprekers van het Turks en Marokkaans Nederlands vaak *todziens*, zeggen. En het lijkt alsof deze uitspraak algemeen onder Nederlanders met een andere achtergrond voorkomt; zo zegt een plm. 30-jarige Nederlandse academica uit Utrecht die als kind met haar ouders vanuit Kroatië naar Nederland kwam ook dingen als *igzou* (‘ik zou’) met de g als in *goal* of *garçon*, *dadzal*, ‘dat zal’.

De uitbreiding van de klankinventaris van het Nederlands met 1. de ‘scherpe’ (dentale) z, 2. de extra lange uitspraak van de z als in *zze wil nou niet gaan*, en bovendien 3. *obzj, todziens* enzovoort lijkt op een mechanisme dat biologen kennen als symbiogenese, het ontstaan van een nieuw organisme uit het samensmelten van twee bestaande, wat kan leiden tot een nieuwe biologische soort.

96 De Russische bioloog Kozo-Polyansky toonde in 1924 aan dat korstmossen samensmeltingen zijn van wier en schimmel. Onderzoek van Kozo-Polyansky, de eveneens Russische bioloog Meresjkovski en de Amerikaanse bioloog Margulis heeft duidelijk gemaakt dat organellen, onderdeeljes zoals de celkern die de celprocessen mogelijk maken, oudere zelfstandige organismen zijn die ooit ingekapseld raakten. Organismen waarvan de cellen een kern bevatten vormen één van de drie typen organismen die in de biologie onderscheiden worden. Symbiogenese verloopt sprongsgewijs en is een alternatief voor geleidelijke ontwikkeling door mutatie en selectie.

Een ander voorbeeld van symbiogenese in de grammatica van de Nederlandse taal is het wederkerend voornaamwoord *zich*, dat ontleend is aan het Duits. Voorheen was er geen apart wederkerend voornaamwoord voor de 3e persoon – alleen voorwerpsvormen van de persoonlijke voornaamwoorden (*hij ziet hem in de spiegel*, vergelijk *ik zie me in de spiegel*), en de combinatie van bezittelijk voornaamwoord met *eigen* (*hij ziet z'n eigen in de spiegel*). In behoorlijk wat Nederlandse dialecten heeft *zich* nooit wortel geschoten. Dit hangt misschien samen met het feit dat *zich* in de meeste dialecten van het Nederlands niet transparant is, in tegenstelling tot het Duits. In het Duits lijkt *sich* op de woorden die als wederkerend voornaamwoord voor de 1e en 2e persoon gebruikt worden (*mich, dich*); tegelijkertijd hebben de onderwerpsvorm en het wederkerend voornaamwoord er altijd minstens één spraakklank gemeenschappelijk. Nog weer een ander voorbeeld van symbiogenese is de Amsterdamse uitspraak van de s als *sj*, die (zoals besproken in hoofdstuk 2) vermoedelijk is verspreid vanuit het Joodse Nederlands. In al deze gevallen is er sprake van de ontleening van elementen die nog niet voorhanden waren.

De variatie in de uitspraak van de *ei* of *ij* in het taalgebruik van de onderzochte jongemannen heeft zijn wortels in inheemse Nederlandse dialecten. De oude Amsterdamse en Nijmeegse dialectvarianten zijn geen tweeklanken, maar klinken soms als een gerekte *e* (als in *gek*) of in Amsterdam zelfs als *aa* (*er staat een paal op de weg*, ‘er staat een pijl op de weg’).

De autochtone Nederlandse jongemannen blijken betrekkelijk veel tweeklanken te produceren, al kunnen die tweeklanken wel *ai*-achtig klinken. Opmerkelijkerwijs worden de traditionele dialectvarianten daarentegen vaak gehanteerd door de Turks en Marokkaans Nederlandse jongemannen. De eenklanken die vanouds horen bij de stadsdialecten werden in de loop van de 20e eeuw hoe langer hoe meer beperkt tot de lagere standen (waardoor ze sociolectkenmerken werden); inmiddels lijken ze ge-recycled te worden tot etnolectvarianten. Migrantenjongeren ontpoppen zich in dit opzicht tot de redders van de stadsdialecten.

De plaatselijke of regionale varianten van de *ei* of *ij*, die in de steden sociolectkenmerken geworden waren, lijken gaandeweg te verdwijnen; die redden het op den duur dus waarschijnlijk ook niet in de regiolecten. Maar ze lijken voorlopig gered te worden en een nieuw leven te beginnen als etnolectkenmerken.

In de uitspraak van het klinkerpaar *a-aa* (als in *bal* en *baal*) is variatie te verwachten als gevolg van de verwerving van het Nederlands als tweede taal. Evenals veel andere talen kennen noch het Turks, noch het Marokkaans Arabisch of het Berbers stelselmatige lengteverschillen tussen klinkers als *a-aa* en *o-oo*. De jongemannen met een Marokkaanse en Turkse achtergrond maken hetzelfde lengteverschil tussen de *a* en de *aa* als hun ‘witte’ Amsterdamse en Nijmeegse leeftijdsgenoten. Ook de Nijmeegse en Amsterdamse sprekers blijken in dit opzicht niet te verschillen, evenmin als de 12- en de 20-jarigen.

Nu verschillen de *a* en de *aa* in het Nederlands niet alleen in lengte van elkaar, maar ook in de plaats in de mond waar ze gearticuleerd worden: in het Standaardnederlands ligt de *a* (van bijv. *man*) iets verder naar achteren en dichterbij de klinker van woorden als *bon* en *bot*, terwijl de *aa* (van onder meer *maan*) verder naar voren ligt, dichterbij de klinker van woorden als *ben* en *bed*.

Wat de articulatieplaats betreft maken de jongemannen met een Turkse en Marokkaanse achtergrond een kleiner verschil tussen de *a* en *aa* dan hun van oorsprong Nederlandse leeftijdsgenoten. En de Amsterdamse sprekers maken minder verschil tussen de klinkers dan de Nijmeegse. In Amsterdam blijken de ‘witte’ Nederlandse jongens zonder Turkse en Marokkaanse vrienden meer verschil te maken tussen de *a* en de *aa* dan de Turkse Nederlanders, de Marokkaanse Nederlanders en de ‘witte’ Nederlanders met Turkse en Marokkaanse vrienden; in Nijmegen is er geen enkel onderscheid tussen de vier groepen. Omgekeerd maken de 12-jarige Nijmegenaars in woorden als *raam* en *ram* of *baan* en *ban* een duidelijker verschil tussen de klinkers dan hun 20-jarige plaatsgenoten, terwijl er in Amsterdam geen enkel onderscheid is tussen de sprekers van deze leeftijdsgroepen.

Kortom, voorzover de sprekers van het Turks en Marokkaans Nederlands het Nederlandse verschil tussen de *a* en de *aa* maken, doen ze dat alleen voor

Nederlands leren.

één van de twee punten waarop beide klinkers in het Standaardnederlands van elkaar verschillen: de lengte. En in articulatieplaats verschillen zij niet van de Amsterdamse ‘witte’ jongens met Turkse en Marokkaanse vrienden en (in woorden waarin de klinkers voorafgaan aan *m* of *n*) evenmin van de 20-jarige Nijmeegse sprekers.

Het onderzoek van de variatie in de uitspraak van de *z*, de *ei/ij* en de korte en lange *a* is uitgevoerd door Linda van Meel MA, in samenwerking met Prof. Dr. Roeland van Hout (Radboud Universiteit Nijmegen) en de auteur. De verslagen daarover maken deel uit van het proefschrift dat zij voorjaar 2016 zal verdedigen en zijn al gepubliceerd als bijdragen aan vaktijdschriften.

99

Ook variatie in woordgeslacht is geworteld in de verwerving van het Nederlands als tweede taal – in elk geval door de sprekers van de eerste generatie. De Marokkaans en Turks Nederlandse jongemannen blijken het bepaalde lidwoord *het* en het aanwijzende voornaamwoord *dat* beduidend vaker te vervangen door *de* (*de bed*) en *die* (*die bed*) dan hun ‘witte’ leeftijdsgenoten, vooral bij verkleinwoorden (*de bedje*; *die bedje*). Ook worden de bijbehorende bijvoeglijke naamwoorden door beide groepen beduidend vaker behandeld alsof het om ‘de-woorden’ gaat (*een kleine bed*). Overigens gebruiken de Amsterdammers in het algemeen meer Standaardnederlandse vormen dan de Nijmegenaars en de 20-jarigen doen het in alle groepen beter dan de 12-jarigen. Bovendien gebruiken Marokkaanse Nederlanders in het algemeen meer Standaardnederlandse vormen dan de Turkse Nederlanders en dat lijkt samen te hangen met het bestaan van woordgeslacht in het Marokkaans Arabisch en het ontbreken ervan in het Turks.

Zijn met de bevindingen voor deze vier verschijnselen de hoofddoelen van het ‘Roots of Ethnolects’-project verwezenlijkt?

Het eerste doel was, na te gaan welke wortels het Marokkaanse en Turkse Nederlands hebben. Die wortels blijken voor een deel in de oorspronkelijke moedertalen te liggen; dat geldt voor de extra lange uitspraak van de *z*, voor de ‘scherpe’ uitspraak van de *z* en ook voor *todziens*, *avzien* en dergelijke. Het feit dat het Marokkaans Arabisch en het Berbers wèl, maar het Turks géén woord-

geslacht kennen lijkt in het Nederlands van de sprekers van beide groepen inderdaad verschil te maken. Dat zowel Turkse als Marokkaanse Nederlanders veel vaker afwijken van het Standaardnederlandse woordgeslacht dan de ‘witte’ Nederlanders is geworteld in de tweedetaalverwerving. Dat geldt ook voor het feit dat zij in hun articulatie minder verschil maken tussen *a* en *aa* dan hun autochtone leeftijds- en stadsgenoten, maar het duurverschil dat zij maken tussen de beide klinkers blijkt, anders dan verwacht, niet af te wijken van dat van de ‘witte’ Nederlandse jongens. De uitspraak van *ei/ij* als gerekte eenklank *e* of *aa*, die behoorde tot de Nijmeegse en Amsterdamse stadsdialecten, lijkt opgegeven te worden door de ‘witte’ Nederlandse jongemannen, terwijl hun leeftijds- en stadsgenoten met Turkse of Marokkaanse (groot-)ouders deze varianten juist omarmen.

Het tweede doel van het onderzoek was de beantwoording van de vraag of etnolectsprekers ook andere verschijningsvormen van de taal beheersen, en dan vooral de standaardtaal. Het feit dat Turkse en Marokkaanse Nederlanders de ‘scherpe’ uitspraak van de *z* vooral inzetten tegenover mensen met dezelfde etnische achtergrond en het minst tegenover autochtonen toont aan dat zij de standaardtaal ook in dit opzicht kennen. Ten aanzien van niet-standaardtaalgebruikers, zeker sprekers van het Turkse en Marokkaanse Nederlands, bestaan er veel vooroordelen, zoals het idee dat ze geen behoorlijk Nederlands kunnen spreken. Uit een deel van de bevindingen van dit onderzoeksproject (zoals het feit dat de achtergrond van de gesprekspartner een grote rol speelt voor de uitspraak van de *z*) komt naar voren dat ze dat zeer wel kunnen.

Het derde doel van het onderzoek was vast te stellen of het etnolect zich ook voorbij de eigen etnische groep verbreidt. Dat lijkt in elk geval voor twee onderling verwante verschijnselen inderdaad het geval te zijn; hoewel de oorsprong van zowel de ‘scherpe’ als de extra lange uitspraak van de *z* in het Marokkaanse Arabisch en Berbers ligt, zijn deze verschijnselen ook in het Turkse Nederlands doorgedrongen. In de spraak van de ‘witte’ Nederlanders zijn ze niet te vinden.

De vraag is in hoeverre de bevindingen overeind blijven bij vervolgonderzoek van bijvoorbeeld de keel-*g*, het weglaten van voornaamwoorden en van kleine woordjes als *er* – of andere hierboven opgesomde verschijnselen. Wie dit zelf

wil onderzoeken kan terecht in de *open access* databanken voor het 'Roots of Ethnolects'-project, het project 'Talen en Culturen in de Utrechtse wijken Lombok en Transvaal' (TCULT) en de 'Dutch Bilingual Database' (DBD). De website voor het 'Roots of Ethnolects'-project, www.rootofethnolects.nl/web, bevat onder andere de projectbeschrijving en een overzicht van lezingen en publikaties.

De waarneming van Marokkaans- en Turks-Nederlands door dialectsprekers

In de schriftelijke vragenlijst die door het Meertens Instituut in 2005 werd rondgestuurd waren 9 vragen opgenomen over Marokkaanse en Turkse Nederlanders. De invullers, merendeels dialectsprekers, werd onder meer gevraagd of hun iets was opgevallen aan het Nederlands van mensen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond en zo ja, wat dan zoal. De toenmalige student taalwetenschap Tim Geval heeft een flink deel van de antwoorden onder de loep genomen en er een scriptie over geschreven waarmee hij in 2011 afstudeerde.

Van de 362 ondervraagden beantwoordde de helft de laatstgenoemde vraag. Uit Gevals onderzoek komt onder andere naar voren dat niet minder dan 231 verschillende eigenschappen genoemd werden. De meest voorkomende (namelijk 113 keer) hebben betrekking op de uitspraak van bepaalde klanken (bijvoorbeeld: *een wat zizzelende s*) of groepen van klanken (*De 'g' wordt uitgesproken als 'ch'. De 'v' wordt uitgesproken als 'f'. De 'z' wordt uitgesproken als 's'*). Ook wordt er geregeld op gewezen dat de klemtoon op een andere lettergreep gelegd wordt, dat de intonatie soms afwijkt, dat *lange klinkers verkort uitgesproken* worden en dat er soms nogal staccato gesproken wordt. Verschijnselen in verband met de zinsbouw nemen in de waarneming van de ondervraagden de tweede plaats in (65 keer genoemd); men signaleert onder andere dat er *in trefwoorden gesproken wordt: 'Ik gezien'; 'man ziek'*. Een andere respondent schrijft: *Soms draaien ze een zin om b.v. 'ik een mooi huis hebben'*. Verschijnselen in verband met werkwoordsverbuiging en aanverwante nemen de derde plaats in (ze werden 24 keer genoemd). De woordenschat (14 keer genoemd) lijkt weinig opvallende eigenaardigheden te vertonen.

Dit alles gaat over de bewuste waarneming, een noodzakelijke eerste stap

naar stereotypering van een taalverschijnsel of naar de verdere verbreiding ervan naar andere groepen.

De volgende vragen in de lijst luiden: 'Zijn er in Uw omgeving mensen met een Turkse of Marokkaanse achtergrond aan wie u kunt horen dat ze uit uw woonplaats of regio komen?' en 'Zo ja, waaraan dan? Kunt u s.v.p. één of enkele voorbeeldjes geven?' Eén op de zes invullers zegt te kunnen horen of een Marokkaan of Turk uit hun woonplaats of streek komt. Hierbij blijken in totaal 72 verschillende eigenaardigheden een rol te spelen; een overweldigende meerderheid daarvan (50) betreft opnieuw de uitspraak van bepaalde klanken of groepen van klanken. Enkele observaties:

102

- *loopm, koopm, de 'oo' in de richting van de 'oe', als Finkers/Almelo*
- *Vroeger woonde ik in Charlois naast een koffieshop en die mensen spraken met Rotterdams accent: de 'o' en de 'r' ook; de eigenaar van de Chinese boot in de Parkhaven spreekt met Rotterdams accent: de uitgangen [en] 'we zain gesloute'*

Integratie: de bakfiets.

- *Zachte G, zangerige toon, Limburgs accent. 2e of 3e generatie spreekt nog erg met afwijkend accent. Zachte G wordt door Limburgse allochtonen zeer opvallend overgenomen, ook andere dialectklanken in ABN even duidelijk als bij hun streekgenoten te horen. Spreken soms beter dialect dan Nederlands.*
- *Ze leren het Nederlands zoals het in de streek gesproken wordt. B.v. West-Vlaanderen te open klanken 'in', 'dit', 'put', 'zet' of H.i.p.v. G*

Opvallend genoeg vormt de woordenschat het op één na meest (9 keer) genoemde aanknopingspunt; zo noemt een respondent *Bepaalde typische Antwerpse woorden, enz. b.v. 'schemadam' voor een ijdel overkomende dame.*

103

Hier en ook in de antwoorden op de eerdere vraag wordt er door een aantal invullers op gewezen dat er in het taalgebruik soms grote verschillen zijn tussen de eerste generatie en de volgende generaties Turkse en Marokkaanse Nederlanders. Enkele voorbeelden:

- *het is soms of heel vaak (bij oudere) met veel accent, jongere gaat veel beter*
- *Zeker de jongeren hebben een veel vlugger spreektempo jongeren met deze afkomst mengen hun taal met wat dialect en Nederlands.*
- *Nemen vaak de zachte G over, maar minder de keel-r*

Niet alleen in hun eigen taalgebruik, maar ook in de waarneming van de autochtone, dialectsprekende Nederlander en Vlaming lijken de Turken en Marokkanen dus langzamerhand 'onze Turken en Marokkanen' te worden.

Literatuur

- 104 Appel, René (2014). Met mokro's chillen in de shoppa. In: W. Daniëls (red.), *Verhalen over taal. 150 jaar Van Dale*. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Uitgevers, 125–127/hoofdstuk 5
- Aptroot, Marion (1991). Northwestern Yiddish: The state of research. In: D. Kerler (red.), *History of Yiddish studies*. Reading: Harwood Academic Publishers, 41–59/hoofdstuk 2
- Auer, Peter (2003). 'Türkenslang' – ein jugendsprachlicher Ethnolekt des Deutschen und seine Transformationen. In: A. Häcki Buhofer (red.), *Spracherwerb und Lebensalter*. Tübingen/Basel: Francke, 255–264/hoofdstukken 2, 3 en 5
- Beekmans, Kees (2015). Zet die telefoon in je tas! *Taalunie bericht* September 2015/hoofdstuk 4
- Beem, Hartog (1954). Yiddish in Holland: linguistic and socio-linguistic notes. In: U. Weinreich (red.), *The field of Yiddish. Studies in Yiddish language, folklore and literature*. New York: Publications of the linguistic circle of New York, 3, 122–133/hoofdstuk 2
- Berg, Marinus van de & Frank Pieke (1991). De Chinezen. In: J.J. de Ruiter (red.), *Talen in Nederland. Een beschrijving van de taalsituatie van negen etnische groepen*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 43–69/hoofdstuk 5
- Berg, Rien van den & Marc van Oostendorp (2012). *Dat is andere taal! Streektalen en dialecten van Nederland*. Houten/Antwerpen: Unieboek, Het Spectrum/hoofdstukken 1 en 4
- Besten, Hans den (2006). Jiddisch Hebreeuws in Nederlands en Bargoens. N.a.v. Moormann (2002). *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122, 233–259/hoofdstuk 2
- Besten, Hans den & Frans Hinskens (2005). Diversificatie van het Nederlands door taalcontact. *Nederlandse Taalkunde*, 10 (3/4), 283–309/hoofdstukken 2 en 4
- Bills, Garland D. (1977). Vernacular Chicano English: Dialect or Interference? *Journal of the Linguistic Association of the Southwest* 2, 30–36/hoofdstuk 3

- Bodén, Petra (2005). Comparing foreign accent and Rosengård Swedish: some hypotheses and initial observations. *Lund University Department of Linguistics. Working Papers* 51, 5–15 / hoofdstuk 3
- Bouchard Ryan, Ellen (1979). Why do low-prestige varieties persist? In: H. Giles & R. StClair (red.), *Language and social psychology*. Oxford (Blackwell), 145–157 / hoofdstuk 1
- Bree, Cor van & Jan de Vries (1997). Netherlands. In: H. Goebel, P. Nelde, Z. Starý (red.), *Contact linguistics. An international handbook of contemporary research*. Vol. 2. Berlijn: De Gruyter, 1143–1152 / hoofdstuk 4
- Breij, Bertus (1981). *De mijnen gingen open, de mijnen gingen dicht*. Baarn/Amsterdam: Anthos/Kosmos / hoofdstuk 5
- Carlock, Elizabeth & Wolfgang Wölck (1981). A method for isolating diagnostic linguistic variables: the Buffalo ethnolects experiment. In: D. Sankoff, & H. Cedergren (red.), *Variation omnibus*. Carbondale etc. (Linguistic research inc.), 17–24 / hoofdstuk 5
- CBS (2014). *Jaarrapport Integratie 2014*, www.cbs.nl/NR/rdonlyres/E6878ED8-0347-4ED0-8A8D-360AB79022B2/0/jaarrapportintegratie2014pub.pdf / hoofdstuk 5
- Chambers, Jack (2003). Sociolinguistics of migration. In: D. Britain & J. Cheshire (red.), *Social dialectology. In honour of Peter Trudgill*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 97–113 / hoofdstukken 2 en 5
- Charry, Eddy, Geert Koefoed & Pieter Muysken (red.) (1983). *De talen van Suriname*. Muiderberg: Couthino / hoofdstuk 4
- Cheshire, Jenny, Paul Kerswill, Susan Fox & Eivind Torgersen (2011). Contact, the feature pool and the speech community: The emergence of Multicultural London English. *Journal of Sociolinguistics*, 15, 2, 151–196 / hoofdstuk 3
- Chun, Elaine (2001). The construction of White, Black, and Korean American Identities through African American Vernacular English. *Journal of Linguistic Anthropology* 11, 1, 52–64 / hoofdstuk 3
- Choenni, Chan E.S. (2011). *Integratie Hindostani Stijl. Over de migratie, geschiedenis en diaspora van Hindotanen*. Oratie vU Faculteit der Letteren / hoofdstuk 1
- Cornips, Leonie (2000). The use of gaan + infinitive in narratives of older bilingual children of Moroccan and Turkish descent. In: H. de Hoop & T. van der Wouden (red.), *Linguistics in the Netherlands* 17: 57–67 / hoofdstuk 4
- Cornips, Leonie (2005). Het Surinaams-Nederlands in Nederland. In: N. van der Sijs (red.) *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 131–147 / hoofdstuk 4
- Daan, Jo (1948). *Hij zeit wat: grepen uit de Amsterdamse volkstaal*. Amsterdam: Jacob van Campen / hoofdstuk 5

- Donselaar, Jan van (2005). Het Surinaams-Nederlands in Suriname. In: N. van der Sijs (red.) *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 111–130 / hoofdstuk 4
- Eckert, Penelope (2008). Where do ethnolects stop? *International Journal of Bilingualism* 12, 1/2, 25–42 / hoofdstuk 3
- El Aissati, Abderrahman (1996). *Language loss among native speakers of Moroccan Arabic in the Netherlands*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen / hoofdstuk 5
- El-Aissati, Abderrahman, Louis Boumans, Leonie Cornips, Margreet Dorleijn & J. Nortier (2005). Turks- en Marokkaans Nederlands. In: N. van der Sijs (red.) *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 111–130 / hoofdstuk 5
- Endt, Enno & Lieneke Frerichs (2011 – 20e editie). *Bargoens woordenboek. Kleine woordenschat van de volkstaal*. Amsterdam: Erven Thomas Rap / hoofdstuk 1
- Fraurud, Kari & Sally Boyd (2006). The native/non-native speaker distinction and the diversity of linguistic profiles of young people in Swedish multilingual urban contexts. In: F. Hinskens (red.), *Language Variation. European Perspectives. Selected papers from the Third International Conference on Language Variation in Europe (ICLaVE 3), Amsterdam, June 2005*. Amsterdam / Philadelphia: Benjamins, 53–69 / hoofdstuk 3
- Gans, Mozes Heiman (1988). *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940*. Baarn: Bosch & Keuning, 6e, herziene druk / hoofdstuk 2
- Geval, Tim (2011). *Etnische variëteiten in het Nederlands. ‘Leuk’, ‘opvallend’, ‘apart’ en andere indrukken uit het Nederlandse taalgebied. Twee onderzoeken naar de indrukken die niet-linguïstisch geschoolden hebben van Turks- en Marokkaans Nederlands*. Masterscriptie Taalwetenschap, Universiteit Utrecht / hoofdstuk 5
- Gilbert, Martin (2001). *Een eeuw joods leven. Een fotografische geschiedenis van de joden in de 20e eeuw*. Baarn: Tirion / hoofdstuk 2
- Ginneken, Jacques van (1913). De Jodentaal. In: idem, *Handboek der Nederlandsche taal. Deel II. De sociologische structuur onzer taal*. Nijmegen: Malmberg, 2–102 / hoofdstuk 2
- Gruiter, Victor Emile de (1990) *Het Javindo. De verboden taal*. Den Haag: Moesson / hoofdstuk 4
- Haarer, Johanna (1933). *Moeder, vertel eens wat van Adolf Hitler*. Nederlandse vertaling door Steven Barends (pseud. van Samuel Barends); oorspronkelijke titel “Mutter, erzähl’ von Adolf Hitler!” Amsterdam: Uitgeverij Westland / hoofdstuk 2
- Haugen, Einar (1966). Dialect, Language, Nation. *American Anthropologist*, 68, 4, 922–935 / hoofdstuk 1
- Haverschmidt, François (1876). Hoe de koning bij ons in de stad kwam. In *Familie en kennissen*. Nieuwe uitgave, met een nawoord van M. Mathijssen. 1994. Amsterdam: Querido, 132–137 / hoofdstuk 2

- Heeringa, Wilbert & Frans Hinskens (2014). Convergence between dialect varieties and dialect groups in the Dutch language area. In B. Szmrecsanyi, & B. Wälchli (red.), *Aggregating dialectology, typology, and register analysis; linguistic variation in text and speech*. Berlin/Boston: De Gruyter, 26–52 / hoofdstuk 1
- Herson Finn, Viktoria (1996). *What is Nas? Toward a theory of ethnolect in the south Slavic dialect continuum*. Proefschrift Ohio State University / hoofdstuk 4
- Hinskens, Frans (1985). Versjtrunkelt diene tuuën wat e keeäneske oop e huuëvelke drait? Enkele structurele en functionele aspecten van het ‘Groenstraat-Bargoens’, *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde* XIX, 17–56 / hoofdstuk 1
- Hinskens, Frans (1992). *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects*. Proefschrift, Katholieke Universiteit Nijmegen; een verbeterde en ingekorte versie is in 1996 uitgegeven door Niemeyer, Tübingen / hoofdstuk 5
- Hinskens, Frans (2001). *Die Niederländischen Sprachen. Sprachgeschichte, Sprachwandel und allgemeine Sprachtheorie*. Oratie Universitat Leipzig, 19 november 2001. Electronische versie op: www.meertens.knaw.nl/medewerkers/frans.hinskens (hoofdstuk 2)
- Hinskens, Frans (2004). *Nieuwe regenboogkleuren. Jonge typen niet-standaardtaal en hun taalkundig belang*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam. Electronische versie: www.meertens.knaw.nl/medewerkers/frans.hinskens (hoofdstukken 1, 2, 4 en 5)
- Hinskens, Frans (2007). New Types of non-standard Dutch. In: C. Fandrych & R. Salverda (red.), *Standard, Variation and Language Change in Germanic Languages*. Mannheim & Tübingen: IDS & Narr, Francke, Attempto, 281–300 / hoofdstukken 1, 4 en 5
- Hinskens, Frans (2011). Emerging Moroccan and Turkish varieties of Dutch: ethnolects or ethnic styles? In F. Kern, & M. Selting (red.), *Ethnic Styles of Speaking in European Metropolitan Areas*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 103–131 / hoofdstukken 4 en 5
- Hinskens, Frans & Pieter Muysken (2007). The talk of the town: languages in Amsterdam 1507–2007. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik*, 37 (148), 7–23. / hoofdstukken 2, 4 en 5
- Hinskens, Frans & Pieter Muysken (2007). De Nieuwe Rijken van het Nederlands. *Taalschrift. Tijdschrift over taal en taalbeleid*. Gepubliceerd op 1 december 2007 op <http://taalschrift.org/discussie/007582.html>. / hoofdstukken 1, 2 en 5
- Hoppenbrouwers, Cor (1990). *Het regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho / hoofdstuk 1
- Horvath, Barbara & David Sankoff (1987). Delimiting the Sydney speech community. *Language in Society* 16, 2, 179–204 / hoofdstuk 3

- Jacobs, Neil (2005). *Yiddish. A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press/hoofdstuk 3
- Jaspers, Jürgen (2011). Strange bedfellows: Appropriations of a tainted urban dialect. *Journal of sociolinguistics*, 15, 4, 493–524/hoofdstuk 5
- Joubert, Sidney (2005). Curaçaos-Nederlands. In: N. van der Sijs (red.), *Wereldnederlands. Oude en jongere variëteiten van het Nederlands*. The Hague: sdu. 31–57./hoofdstuk 4
- Kamp, Justus van de (2005). Het Jodenhoeks, ‘een echt joden spoegsprakie’. In: N. van der Sijs (red.), *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 79–110/hoofdstuk 2
- Kamp, Justus van de & Jacob van der Wijk (2006). *Koosjer Nederlands. Joodse woorden in de Nederlandse taal*. Amsterdam/Antwerpen: Contact/hoofdstuk 2
- Keim, Inken (2007). Formen und Funktionen von Ethnolekten in multilingualen Lebenswelten – am Beispiel von Mannheim. In: R. Franceschini (red.), *Im Dickicht der Städte I: Sprache und Semiotik*. Themanummer van *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik (LiLi)*, 37, 148, 89–112/hoofdstuk 2
- Kisch, Izak (1968). Notities betreffende de ghetto-uitspraak van het Nederlands. *Studia Rosenthaliana* 2, 245–252/hoofdstuk 2
- Kleine, Christa de (2002). Surinamese Dutch. In: E. Carlin & J. Arends (red.), *Atlas of the languages of Suriname*, Leiden: KITLV Press/hoofdstuk 4
- Kleine, Christa de (2013). Dutch in Suriname. In: Frans Hinskens & Johan Taeldeman (red.), *Language and Space: Dutch*. Berlijn: De Gruyter. 841–858/hoofdstuk 4
- Koenen, Hendrik (1843). *Geschiedenis der Joden in Nederland*. Utrecht: Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen/hoofdstuk 2: citaat met vergelijking van het Joodse Nederlands met een zwakke plant – door Koenen aangehaald uit ‘Jaarboeken voor de Israëlieten’ 1838: 365
- Kontra, Miklós (2011). The contact dialects of Hungarian. In: N. Bärđi, C. Fedinec & L. Szarka (red.), *Minority Hungarian communities in the twentieth century*. New York: Columbia University Press, 661–679/hoofdstuk 3
- Kossmann, Maarten (2015). Some Constructions in Moroccan Dutch Youth Style: Gleanings from the Internet. Lezing aan de Universiteit van Amsterdam, vrijdag 13 juni 2015/hoofdstuk 5
- Labov, William (1972). *Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press/hoofdstuk 3
- Labov, William (2001). *Principles of linguistic change. Volume 2: social factors*. Oxford: Blackwell/hoofdstuk 5

- Labov, William & Wendell Harris (1986). De facto segregation of black and white vernaculars. In: D. Sankoff (red.), *Diversity and diachrony*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 1–24 / hoofdstuk 3
- Lavandera, Beatriz (1976). Cocoliche. In: Grupo de Trabajo de Desarrollo Cultural (red.), *Terminos Latinoamericanos para el diccionario de ciencias sociales*. Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de ciencias sociales, 31–33 / hoofdstuk 3
- Lier, Eva van (2005). Straattaal. *Neerlandica Extra Muros* 43 (1), 12–26 / hoofdstuk 5
- Livestro, Joshua (2006). *De adem van grootheid – Nederland in de jaren vijftig*. Amsterdam: Bakker / hoofdstuk 5
- Mak, Geert (1996). *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas / hoofdstuk 1
- Matras, Yaron (1991). Zur Rekonstruktion des jüdisch-deutschen Wortschatzes in den Mundarten ehemaliger 'Judendörfer' in Südwestdeutschland. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 58, 3, 267–293 / hoofdstuk 2
- Meel, Linda van, Frans Hinskens & Roeland van Hout (2013). Ethnolectal variation in the realization of /z/ by Dutch youngsters. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik (ZDL)*, LXXX, 3, 297–325 / hoofdstuk 5
- Meel, Linda van, Frans Hinskens & Roeland van Hout (2014). Variation in the realization of /z/ by Dutch youngsters: from local urban dialects to emerging ethnolects?. *Dialectologia et Geolinguistica*, 22 (1), 46–74 / hoofdstuk 5
- Meel, Linda van, Frans Hinskens & Roeland van Hout (2015). Variation in a tense/lax vowel pair in Dutch youngsters with different ethnic backgrounds. Ingediend ter publikatie in *Language Variation and Change* / hoofdstuk 5
- Multatuli (1877). *Ideeën, Zevende bundel*. Amsterdam: Querido (1987) / hoofdstuk 2
- Muysken, Pieter (2010). Ethnolects as a multidimensional phenomenon. In: M. Norde, B. de Jonge & C. Hasselblatt (red.), *Language Contact: New perspectives*. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 7–26 / hoofdstuk 5
- Muysken, Pieter (2013). Ethnolects of Dutch, In: F. Hinskens en J. Taeldeman (red.) *Language and Space. Dutch*. Berlijn: De Gruyter/Mouton, blz. 739–761 / hoofdstukken 1, 4 en 5
- Nortier, Jacomine (2001). *Murks en Straattaal*. Amsterdam: Prometheus / hoofdstuk 5
- Nortier, Jacomine (2009). *Nederland meertalenland. Feiten, perspectieven en meningen over meertaligheid*. Amsterdam: Aksant / hoofdstukken 1, 5
- Nortier, Jacomine & Bente Svendsen (red.) (2015). *Language, Youth and Identity in the 21st Century. Linguistic Practices across Urban Spaces*. Cambridge: CUP / hoofdstuk 5
- Oostendorp, Marc van (2012). Mein Schwester en ander modern Europees. In: *Nederl-L*, 31 januari / hoofdstuk 5

- Praag, Siegfried van (1985). *Een lange jeugd in joods Amsterdam*. Den Haag: ThiemeMeulenhoff bv / hoofdstuk 2
- Prins, Izaak (1916). Het Joodsch in Nederland. Bespreking van J. van Ginneken, Handboek der Nederlandsche Taal, en van J. Voorzanger & J. Polak, Het Joodsch in Nederland. *Centraal Blad van de Joden in Nederland* / hoofdstuk 2
- Quist, Pia (2008). Sociolinguistic approaches to multiethnolect: language variety and stylistic practice. *International Journal of Bilingualism* 12, 1&2, 43–61 / hoofdstuk 4
- Ramdharie, Steven (2011). Voorspoed voor de Surinaamse boeroes. *De Volkskrant* 14 september 2011 / hoofdstuk 4
- Rayman, Jürgen (2014). Jouw taal mijn taal. In: W. Daniëls (samenst.) *Verhalen over taal: 150 jaar Van Dale*. Utrecht: Van Dale. 39 / hoofdstuk 4
- Raymond, Chase Wesley (2012). Reallocation of pronouns through contact: In-the-moment identity construction amongst Southern California Salvadorans. *Journal of Sociolinguistics*, 16 (5), 669–690 / hoofdstuk 3
- Rheeden, Hadewich van (1994). Petjo: the mixed language of the Indos in Batavia. In: P. Bakker & M. Mous (red.), *Mixed languages: 15 case studies in language intertwining*. Amsterdam: IFOTT, 223–237 / hoofdstuk 4
- Rothman, Jason (2009). Understanding the nature and outcomes of early bilingualism: Romance languages as heritage languages. *International Journal of Bilingualism*. 13, 2, 155–163 / hoofdstuk 2
- Rooy, Piet de (2007). *Geschiedenis van Amsterdam – Tweestrijd om de hoofdstad 1900–2000*. Nijmegen: Uitgeverij Boom / hoofdstuk 2
- Salverda, Reinier (2013). Between Dutch and Indonesian: Colonial Dutch in time and space. In: Frans Hinskens & Johan Taeldeman (red.), *Language and Space: Dutch*. Berlijn: De Gruyter, 800–821 / hoofdstuk 4
- Sarrazin, Thilo (2010). *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*. München: Deutsche Verlagsanstalt / hoofdstuk 3
- Sijs, Nicoline van der (2005). *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: SDU / hoofdstuk 1
- Silva-Corvalán, Carmen (1986). Bilingualism and language change: the extension of *estar* in Los Angeles Spanish. *Language*, 62 (3), 587–608. / hoofdstuk 3
- Slijper, Ezechiël (1916). Bekattering. *De Nieuwe Taalgids* 10, 29–46 / hoofdstuk 2
- Straten, Jits van, Jan Berns & Harmen Snel (2002). *Joodse achternamen in Amsterdam, 1669–1850: een inventarisatie en een interpretatie*. Bennekom: Stichting Bevordering Onderzoek Joodse Historische Bronnen / hoofdstuk 2
- Swaan, Abram de (1992). Sociale voorwaarden voor een multiculturele samenleving. *Jeugd en samenleving*, 22, 1, 15–24 / hoofdstuk 5

- Swanenberg, Jos (2009). *Van alterande sorte. Brabants tussen dialect en standaardtaal*. Tilburg: Universiteit van Tilburg / hoofdstuk 1
- Tahitu, Bert (1989). *Melaju Sini. Het Maleis van Molukse jongeren in Nederland*. Proefschrift universiteit Leiden / hoofdstuk 4
- Taaldeman, Johan (2003). Aan uw taal heb ik u herkend. Over sjibboletvorming in de Nederlandse dialecten. In: V. de Tier & R. Vandekerckhove (red.), *Aan taal herkend. Het bewustzijn van dialectvershil*. Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 17–43 / hoofdstuk 1
- Tammaru, Tiit & Maarten van Ham (red.) (2015). *Socio-economic Segregation in European Capital Cities*. Londen: Routledge / hoofdstuk 3
- Tönnies, Ferdinand (1887). *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: Fues / hoofdstuk 1
- Trudgill, Peter (1983). Acts of Conflicting Identity. The Sociolinguistics of British Pop-Song Pronunciation. In: P. Trudgill, *On Dialect. Social and Geographical Perspectives*. Oxford: Blackwell, 141–160. / hoofdstuk 5
- Veenstra, Jasper (2015). De tranen van Kluivert. *VPRO-gids*, nummer 21, 23–29 mei, 26–27 / hoofdstuk 5
- Vek, Jo (2002). *Tieske en Niske. Ing gesjichte uever d'r aldaag van de Grunsjtroater lÿj um 1860 erum*. Ubach over Worms: Bargoensjkloeb 'ut Keieskwieëste / hoofdstuk 1
- Vervoorn, A.J. (zonder jaartal). *Antilliaans Nederlands*. Den Haag: Kabinet voor Nederlands-Antilliaanse Zaken [1976] / hoofdstuk 4
- Vries, Jan de (1989). Travestieten in Jakarta. Nederlands als geheimtaal. *Ons Erfdeel* 32, 717–722 / hoofdstuk 4
- Vries, Jan de (2005). Indisch-Nederlands. In: N. van der Sijs (red.) *Wereldnederlands. Oude en jonge variëteiten van het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers. 59–78 / hoofdstuk 4
- Weinreich [Vaynraykh], Max (1945). Der yivo un di problemen fun undzer tsayt. *Yivo-bleter* 25, 3–18 / hoofdstuk 1
- Wiese, Heike (2012). *Kiezdeutsch. Ein neuer Dialekt entsteht*. München: Beck / hoofdstukken 3, 5
- Wilkerson, Miranda, Mark Livengood & Joe Salmons (2014). The Sociohistorical Context of Imposition in Substrate Effects: German-Sourced Features in Wisconsin English. *Journal of English Linguistics*, 1–23 / hoofdstuk 3
- Wind, K. de (1908). *Een afgeluisterd gesprek in het Haagsche ghetto*. Amsterdam: Joachimstal / hoofdstuk 2
- Zwarts, Jacques (1937). Een Taalstrijd om het Jiddisch uit de vorige Eeuw. *Eigen volk*. Juli 1937, 1–6 / hoofdstuk 2

Internetbronnen (voor zover niet in de tekst genoemd)

Antilliaans Nederlands:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Antillianen_in_Nederland (hoofdstuk 4)

www.youtube.com/watch?v=aid2mEk5Yic (hoofdstuk 4)

Chinese Nederlanders:

https://nl.wikipedia.org/wiki/Chinese_Nederlanders (hoofdstuk 5)

Jiddisch:

112 <https://nl.wikipedia.org/wiki/Jiddisch> (hoofdstuk 2)

www.stichtingjiddisj.nl/ (hoofdstuk 2)

Johnny van Doorn:

<https://books.google.nl/books?id=GSVyAAAAQBAJ&pg=PT46&lpq=PT46&dq=johnie+van+doorn+ober+%C3%A9%C3%A9n+portie+chinees!&source=bl&ots=aLjffYAx-Qe&sig=12fJw8E9eQ6JsCw3kL9mUon2u5Y&hl=en&sa=X&ved=oCCsQ6AEwAW-oVChMI3NPG4ayIyAIViYpyCh2T4wDq#v=onepage&q=johnie%20van%20doorn%20ober%20%C3%A9%C3%A9n%20portie%20chinees!&f=false> (hoofdstuk 5)

Maleis:

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Maleis> (hoofdstuk 1, 4)

Mehmet Pamuk:

www.youtube.com/watch?v=oBmVtCKMZJo (hoofdstuk 5)

www.youtube.com/watch?v=1nxJgkXNDCM (hoofdstuk 5)

Šatrovački:

<https://nl.wikipedia.org/wiki/%C5%Aoatrova%C4%8Dki> (hoofdstuk 1)

Verlan:

<https://nl.wikipedia.org/wiki/Verlan> (hoofdstuk 1)